

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Մ Է Թ Ո Տ Ի Վ Ր Ա Յ Ա Ն Ո Ւ Ն Գ Ր Ք Ո Ւ Կ Ի Ն

ՈՒՂՂԵԱՆ

ԱՌ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԷՐ ԵՒ ՈՂՋԱՄԻՏ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՍ

«Կշիւքով կշռուեցար ու պակաս
զտնուեցար» (Դան. Ե. 27):

«Ամեն բան փորձեցէք, բարին ա-
մուր բռնեցէք» (Ա. Թեա. Ե. 21):

معاری نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولنشد



ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՐԱՄԵԱՆ

1882

THE HISTORY OF THE UNITED STATES

OF THE UNITED STATES OF AMERICA

BY

WILLIAM STANTON

AND

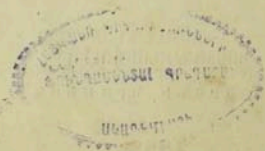
CHARLES A. SMITH

NEW YORK

1854

AND

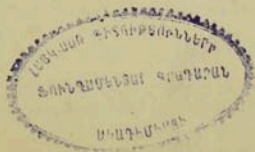
PHILADELPHIA

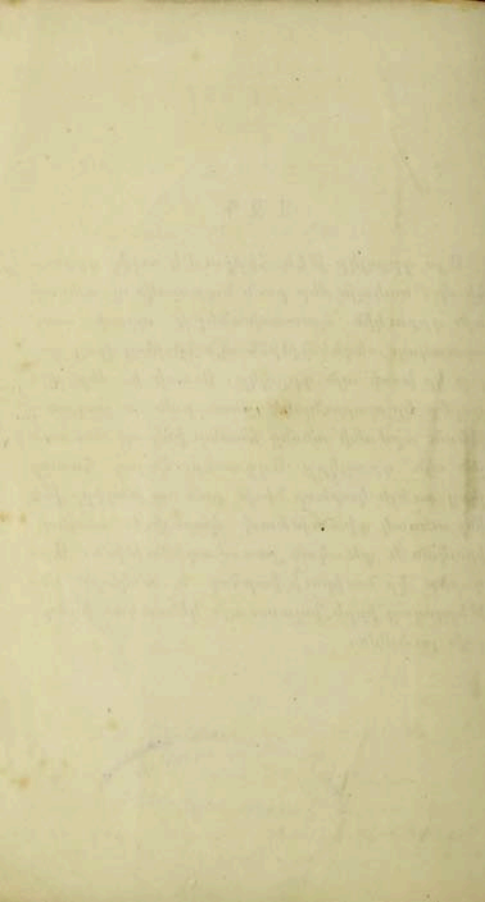


A I
15109

Ա Ձ Դ

Այս գրքոյկը թէև հերքում է ուրիշ գրքու-
կի մը, սակայն մեր բուն նպատակն ոչ այնչափ
այն գրքուկին պատասխանել է որչափ տալ
օգտակար տեղեկութիւն այն նիւթոց վրայ զո-
րոց կը խօսի այն գրքոյկը: Ուստի և մեր այս
գործը կը պարունակէ շատ բան ուշադրու-
թեան արժանի անոնց համար իսկ որ տեսած
չեն այն գրքոյկը: Ազգասէր Հայոց համար
չկայ աւելի կարևոր նիւթ քան սա խնդիրը թէ
ինչ տեսակ գիտութեամբ կարելի է ստանալ
իրական և տեւական յառաջադիմութիւն: Այս
գործը կը նուիրուի խորհող և անկեղծ ըն-
թերցողաց իբրև նպաստ այն կենսական խընդ-
րոյն լուծման:





Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ք Ա Ն



Երեք տարի է որ գրքոյի մը հրատարակուած է
սա անուամբ

« ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր

Մ Է Թ Օ Տ Ի Վ Ր Ա Յ

DE LA MÉTHODE

Գ Ր Ե Ց

Գ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Յառաջադիմութիւնը գիտութեամբ
Le Progrès par la Science »

Գրքուկին հեղինակը կողքին վերջին երեսին
մէջ ազգով մը հետեւեալը կը ծանուցանէ .

« Արեւելի մէջ Գիտական Նորածնութիւն մը առ-
թեկը նպատակաւ ձեռնարկուած ներկայ հրատա-
րակութիւնը պիտի շարունակուի՝ եթէ վնաս չընելու
չափ ընդունելութիւն դանէ ուսումնասէր Հասա-
րակութենէ : » Նաեւ գրքին դրան նախընթաց
երեսին վրայ կը կարդանք այսպէս .

Ա.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

I.

BIBLIOTHÈQUE SCIENTIFIQUE ORIENTALE

Արդարեւ գովելի ձեռնարկութիւն է Արեւելեան
Գիտական Մատենաշարի ձեւով կարգ մը հրա-

տարակուսութիւններ ընել Հայ ընթերցողաց հաղորդելու գիտնական նորանոր եւ սքանչելի գիւտերը, որ այս դարուս փառքն եղած են Արեւմուտքի մէջ: Եթէ այսպիսի ձեռնարկութեան արդիւնքն ըլլար հաղորդել միայն ինչ որ բնական գիտութիւնք կը ցուցնեն, եւ, հանդերձ այսու, տալ մանաւանդ ճշմարիտ տեղեկութիւններ մարդկային պատմութեան եւ մարդուս մտաւորական եւ բարոյական բնութեան օրինաց վրայ, ի սրտէ կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթէինք: Այսպիսի ձեռնարկութիւն մը շատ մեծ օգուտ պիտի ընէր Հայ ազգին:

Սակայն խոստացեալ Մատենաշարին այս առաջին հատորին գլխաւոր նպատակը, սխալ «մէթոտը» եւ թիւր հետեւութիւնները տեսնելով, կը վախնանք թէ այն գործը, եթէ շարունակուի, նպաստէ մանաւանդ թանձրացնելու խաւարը որ, բարէ, կը ծածկէ արեւելից երկիրները:

Գիրքը նոր հրատարակուած էր երբ ոմանք խնդրեցին մենէ պատասխան գրել անոր, բայց մենք կարեւորութիւն չտալով չյօժարեցանք. սակայն այս օրերս դարձեալ հրաւէր ընդունեցանք երեւելի ազգասէր անձերէ Մէթոտի պատասխան պատրաստել, զգուշացնելու համար ճշմարտասէր երիտասարդներ չխարուիլ այն գիրքին յանդուգն վճիռներէն եւ գիտնական երեւոյթէն: Թէպէտ չենք սիրեր վիճարանութիւնը, որոչեցինք սակայն գիջանիլ այն նշանաւոր անձանց փափաքանաց: Բայց մենք «Մէթոտի» ազդեցութիւնը կտարելու նպատակաւ միայն չէ որ յանձն կ'առնունք ցուցնել

թէ ինչպէս անարժան է վստահութեան այն գիրքն կարեւորագոյն կէտերու մէջ որոց վրայ կը խօսի: Մեր նպատակն աւելի բարձր է, այն է նպաստել իւրաքանչիւր անձի բուն օգտին, եւ ընկերութեան ճշմարիտ յառաջադիմութեանը, ցուցնելով իրեր եւ սկզբունքներ որ անուրանալի են, եւ զորս գիտնալ եւ ի սրտէ ընդունել մեծապէս կարեւոր է:



ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ ԳՐԳՈՒԿԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գրքուկին հեղինակը Մէթոթ բառը կը գործածէ իրրեւ եղանակ կամ ճամբայ ճշմարտութիւնը գըտնելու: Մարդկային պատմութեան համառօտ նկարագիրն ընելով կը ջանայ ցուցնել թէ բուն յառաջադիմութիւն յաշխարհի եղած է միշտ Գրեկոն կերպով, այսինքն նայելով իրմէ դուրս, եւ քննելով արտաքին աշխարհը միայն: Մէթոտի վարդապետութիւնն է բուն նիւթականութիւն եւ «Շրջափոխութեան» (évolution), այսինքն՝ առանց Աստուծոյ ինքնին տակաւ զարգացման վարդապետութիւնը: Մէթոտի հեղինակը կ'ուզէ ցուցնել թէ առաջին մարդը ծնաւ անբան կենդանիէ մը, եւ թէ ի սկզբան մարդուն խորհելը կամ զգալը չէր աւելի քան զկապկին: Անհամար դարեր անցնելէ ետքը մարդ տակաւ առ տակաւ յառաջանալով խօսելու կարող եղաւ եւ հասաւ ի վիճակ մարդակեր վայրենւոյ: Ի հարկէ եւ ի պիտոյից ստիպեալ սկսաւ հնարել անհարթ գոր-

ծի եւ զէնք նախ քարէ , փայտէ եւ ոսկրէ , եւ ապա մետաղէ , եւ այնուհետեւ սկսաւ շրնակիլ այրերու եւ քարանձաւներու , այլ այնպիսի տուներու մէջ զորս կրցաւ շինել : Այս նախապատմական մարդը (L'homme préhistorique) վերջապէս եղաւ պատմական , այսինքն ունեցաւ պատմութիւն : Յետ այնորիկ եւս աւելի զարգացաւ եւ եղաւ ազնուագոյն , ինչպէս մանուկն աճելով կ'ըլլայ երիտասարդ եւ այր :

Այս տակաւ զարգացումն այնչափ մեծ եղաւ , որչափ մարդ գործածեց յառաջադիմութեան ուղիղ մէթոտը , եւ զարգացումն ամէն տեղ հաւասար չեղաւ :

Ի մանկութեան , կամ ի սկզբան մարդային ազգին , մարդ կը գործէր լոկ բնական ազդամամբ : «Անոր յատկանիչն է՝ անասնային բնկերութիւն մ'ունենալ , ֆէթիշներ սրաշտել : Վայրենութեան անյիշատակ օրերէ կ'սկսի անի ու կու գայ մինչեւ Գրի ծնունդը :»

Զարգացման երկրորդ շրջանին մէջ մէթոտը , կամ յառաջադիմութեան եղանակը փոխուեցաւ : Այս շրջանին մէջ «անոր (մարդուն) յատկանիչն է՝ կոյր հաւատքը , գրքի մը վրայ կոթնած , աղօթքը , բանահիւստութիւնը : Այրէնի ծնելէ կ'սկսի անի ու կու գայ մինչեւ Հելլենական զարթնում , է՞րդ գար Ք . Ա .»

Գրքուկին հեղինակը երրորդ շրջանը կը կոչէ Տրամաբանական մէթոտ : «Անոր յատկանիչն է՝ անհատական սգին , բնազանցութիւնը ու քերթողութիւնը : Հելլենական զարթնումէ կ'սկսի անի ու կու գայ մինչեւ ժե՞րդ — ժ՞ճ՞րդ գար Ք . Ե :»

Վերջին շրջանն է «Գիտական» մէթոտ: «Անոր յատկանիշն է՝ իրականութիւնը, զննութեան ու փորձի պէտքը, բնական գիտութեանց հաստատութիւնը: ԺԶ⁷ դարէ կ'սկսի անի ու կուգայ մինչեւ մեր օրերը, դեռ շարունակուելով» (Էջ 115):

«Ըսել է՝ մարդս նախ կ'դժայ, ետքը կը հարայ, ետքը կը որոտի ու կը փայտայ, հողերանական կամ ուղեղի շորս տեսակ կարողութեանց դասակարգութիւն մը յայտնելով: Այս մասին, մարդկութեան շատ կամ քիչ հին ըլլալը՝ բնաւ տարբերութիւն մը չընէր: Հարկւր հազար տարուան անցեալ մը ունենանք ետեւնիս, կամ տասը հազար տարուան՝ դարձեալ վայրենութեան բնազդմային մէթոտէ սկսած ու դարուս գիտական մէթոտի եկած ենք, առանց երբէք ներհակ կերպիւ, Եղեմային Ոսկեղարի մը մէջ նախ գտնուելու:»

Սակայն, կ'ըսէ Մէթոտի հեղինակը, մարդկային սեռին այս ընդհանուր զարգացման պատմութիւնը չիօթելու չէ մասնաւոր ցեղերու կամ ազգերու պատմութեան հետ: «Ինչպէս որ ժողովրդի մէջ, ամէն հասակի անհատներ կը գտնուին, սղայ, ծեր ու երիտասարդ, նոյնպէս եւ մարդկութեան մէջ, ամէն հասակի ազգեր կան: Անոնցմէ ոմանք՝ դեռ բնազդմային շրջանի մէջ են, օրինակի համար Ափրիկէի ու Ովկիանիոյ վայրենիները, ուրիշներ՝ հաստական դարերու մէջ կը գտնուին, ինչպէս Հընդկաստանի, Չինաստանի ու Արեւելեան ժողովրդոց մեծ մասը, անդին դարձեալ ուրիշ ազգեր՝ իրենց տրամաբանական արբուները հաղիւ լրացնելու վրայ են, զոր օրինակ Իտալացիք, Ֆրանսացիք եւայլն,

մինչդեռ գիտական շրջանը հասած կրնանք համարիլ՝ Գերմանացի եւ Անկլօ—Սաքսօն ցեղերու բարձրագոյն դասերը:»

«Ասկէ զատ, եթէ դարձեալ նոյն հիւսիսներէ վերլուծութեան առնես, Անկլիացին կամ Յրանսացին՝ պիտի տեսնես, որ անոր ալ մտային զարգացումը՝ ներքին ստորաբաժիններ կը ներկայացընէ, ուր նոյն ազգի յառաջագէտ կուսակցութիւնները գիտական աստիճանի վրայ են, մինչդեռ անոր յետագէտ դասերը՝ հաւատական միութեանց մէջ կը սողան: Եթէ աւելի փոքրի իջնես ու մէկ մարդ մը իսկ զննութեան առնուս՝ հոն ալ պիտի տեսնես, թէ մտային կարողութիւնները հաւասարապէս զարգացած չեն, թէ (օրինակի համար) աստղաբանութեան մասին գիտապէս դատող մէկը՝ լեզուի կամ տնտեսութեան մասին հաւատապէս կը մտածէ եւ կամ քիմիայի նկատմամբ գիտուն մը՝ կրնայ ընկերաբանութեան մէջ տրամաբան մ'ըլլալ: Ասկէ զատ՝ ամենքնիս ալ գրեթէ տղայութեան մէջ հաւատամիտ էինք, յետոյ տրամաբան եղած ենք, հազիւ վերջը գիտութեան գալով» (էջ 114-116):

Հարկ չէ բան առ բան յիշել մարդկային զարգացման նկարագիրը զոր կ'ընէ Մէթոտի հեղինակը: Եզրակացութիւնը սա է. «Ժթ^ր դարը՝ որ Յրանսական Հանճարը կը բանայ եւ որ Գերմանական Միտքը պիտի գոցէ, մեծ դար մ'է անշուշտ, բայց աւելի մեծ դար մը պիտի ըլլայ այն՝ որ անոր յաջորդելու կուգայ: Քսաներորդ դարու նշոյլներն արդէն կ'երեւին, ուր Շրջափոխութեան Փիլիսոփայութիւնը պիտի տիրէ՝ Ընկերային Գիտութեանց

նորանոր լոյսեր բերելով: Մենք այն դարը չի տեսնենք կարելի է, բայց մեր զաւակները պիտի տեսնեն: Աշխատինք ուրեմն զանոնք հիմակուրնէ սատարատեւու, դաստիարակելու ու միացնելու, այն գեղեցիկ գրոշի ներքեւ՝ ուր գրուած է ՅԱՌԱՋԱԳԻՄ ՈՒԹԻԻՆԸ ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ»:

«Շատ հեռի ենք դեռ ասպագայի այս մեծ օրը տեսնելէ, բայց նախատակի հեռաւորութիւնը՝ պէտք չէ ճամբու ուղղութեան արգելք մը ըլլայ: Հետեւինք միշտ այն մեծ Աստղի, դիմելով հոն ուր կը դիմեն մեծ Մտքերը՝ այն է Անազգային եւ կամ թէ ըսենք՝ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ու ԱՆԿԴԵՐ լուսաւորութեան մը ՔԱՆԱՆԸ» (*):

Այս «Լուսաւորութեան Քանանը» ուր կը նային եւ կը դիմեն «Մեծ՝ միտքերը», պիտի ըլլայ ոչ միայն «անկղեր» այլ եւ անաստուած: Մարդիկ զարգանալով պիտի ելլեն մանկութենէ որ կը հաւատայ թէ բաց արտաքին աշխարհէ կայ որեւիցէ իրական բան: Մարդ չունի յինքեան ոչ մի գերընական տարր: Չկայ ոչ հոգի, ոչ անմահութիւն անհատից համար, ոչ երկինք եւ ոչ դժոխք, եւ ոչ բարոյականութիւն բաց յայնմանէ զոր հեթանոս բարոյախօսք նախ քան գրիստոս ուսուցին, եւ կամ զոր կրնանք սորվիլ անաստուածներէ: Քրիստոսի սիրոյ մէթոտն որեւիցէ բարիք ըրած չէ, եւ Քրիստոնէութիւնը մեծ արգելք եղած է մարդկային յառաջադիմութեան: Մարդիկ վերջապէս եղ-

(*) Հոս գլխադիր նշանակուած բառերը բուն գիրքին մէջ տպագրուած են:

բայր սխտի ճանչնան զիրար տեսնելով թէ ընդհանուրին օգուտն այսպէս կը պահանջէ: Այս դրախտը հասնելու համար աշխարհ մէկդի նետելու է ամէն կրօնք, եւ մշակելու է բնական եւ բնկերական գիտութիւններ միայն: «Որքան կրկնենք քիչ է՝» կ'ըսէ Մէթոտի հեղինակը, «թէ բարոյական ըսուածը՝ կղերէ կախում չունի բնաւ: Գարաւոր եւ ծիծաղելի նախասալաշարում մ'է՝ կրօնները, այսինքն բնութեան սխալ բացատրութիւնները, բարոյականութեան ու բնկերային փրկութեան թէութիւնը ընդունիլ: Բարոյականը (բարք, mœurs, morales)՝ զանազան սովորութեանց, բնատանկան կապերու, անտեսային փոխադարձութեանց մէկ հետեւութիւնն է: Եւ ասոնք ալ՝ լիովի գիտութիւնը կրնայ կանոնաւորել, լուսաւորել, անմոլար դրական շաւղի մը մէջ պահելով մարդերը: Իսկ կրօնը գիտութեանց թշնամի ըլլալով՝ կղերը եւս հակադիտական ու անբարոյական սովորութեանց աղբիւր մը կ'ըլլայ, ուզէ չուզէ» (էջ 161):

Ահա այս վարդապետութիւնն է զոր Հայ երիտասարդութեան կը մատուցանէ Մէթոտի հեղինակը, եւ կ'ըսէ թէ ԺԲ. եւ ԺԹ. դարերու մեծ Միտքերէն սորված է այս ամէնը զորս ընդունել մեծապէս կարեւոր է Հայ ազգին: Տես էջ. 15—22, 42—46, 70, 71, 100, 109—165:



Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Մ Է Թ Ո Տ Ի

Մէթոտի հեղինակը կը ճանչնանք իւր գիրքէն միայն : Դաստիարակութեան համար սաստիկ եռանդ կը ցուցնէ , եւ դովութեան արժանի ջանք գիտութիւն ստանալու , եւ փափաք՝ զայն ծաւալելու : Կ'երեւի թէ անյազ փափաքանօք կարդացած է կարգ մը Գաղիերէն գիրքեր եւ պարբերական թերթեր : Կը յիշէ նաեւ քանի մը Անգղիերէն գիրքեր , բայց մեծաւ մասամբ անոնց Գաղիերէն թարգմանութիւնները : Շատ ցաւալի է սակայն որ պատեհութիւն ունեցած չէ իւր հմտութիւնն ընդարձակել , եւ տեղեկանալ նաեւ այնպիսի մատենագրաց գործերուն որ շատ գերազանց են քան զորս կը յիշէ : Ցաւալի է նաեւ որ չցուցներ խոհեմ դատողութիւն եւ ընտրողութիւն թէ ինչպէս պէտք է գործածել գիրքերը եւ որոշել կարեւոր խնդիրներ : Շատ անգամ կը պատահի որ երբ մարդիկ առաջին անգամ կը մտնեն բնական գիւտերու սքանչելեաց մէջ , նուազ գիտութիւնը զոր ստացան՝ կը համարին շատ եւ բաւական : Այս կը պատահի մանաւանդ անոնց որ միտեալ են յանձնապատանութիւն : Թէ այսպիսի մարդիկ կը խորասուզին անհաւատութեան անդունդը , եւ կ'անարգեն որեւիցէ կրօնք , ցաւալի է , բայց զարմանալի չէ : Ասոր դարմանն է փոյթ տեղեկանալոյ կրօնական խնդրոց , սէր ճշմարտութեան եւ փափաք հասանելոյ այնմ : Լորտ Պէյզըն (որոյ վրայ այսպէս կը խօսի Մէթոտի հեղինակը , էջ 76 . «Այս մեծ Անկլիացին , որ Եղիսաբեթեան դարու պարծանքներէն մին է՝ Ներածու-

թեան (*) [Induction] մէթոտը մասնաւորապէս մշակեց
 եւ շատ մը գիտական գործեր թողուց») իւր գրուած-
 ներուն մէջ, [Essays] էջ 64, կ'ըսէ: «Քիչ մը փիլիսոփա-
 յութիւնը կը հակեցնէ մարդուս միտքը յանաստուա-
 ծութիւն, բայց խորին փիլիսոփայութիւնը կը բերէ
 մարդուս միտքը դէպ ի կրօնս:» Մարդիկ կրնան քաջ
 ուսեալ ըլլալ շատ բաներ, եւ դեռ տգէտ մնալ ու-
 րիշ բաներու մէջ: Հալլէյ աստեղագէտն անգամ մը
 ծաղրական խօսք մ'ըրաւ Սուրբ գրոց վրայ ի ներ-
 կայութեան մեծ գիտնոյն Նեւտոնի, եւ Նեւտոն
 ըսաւ անոր. «Տէր, դու քննած եւ սորված չես
 այս նիւթը, բայց ես սորված եմ խնամով, եւ գի-
 տեմ: Մի անպատիւ ըներ գքեզ իրբեւ փիլիսոփայ
 դատաստան ընելով յանդգնութեամբ այնպիսի
 խնդրոց վրայ զորս բնաւ քննած չես:» Հալլէյ
 խոստովանեցաւ թէ արժանի էր այս յանդիմանու-
 թեան:

Անպատուութիւն չէ մարդոյ չգիտնալ ինչ որ սոր-
 վելու սլատեհութիւն ունեցած չէ: Գովելլի է նաեւ
 ինչ որ սորված ենք հազորդել այլոց որոց գիտու-
 թիւնը նուազ է: Կը վայելէ սակայն որ միշտ համեստ
 ըլլանք խորհելով որ կրնայ նուազ ըլլալ մեր գիտու-
 թիւնը: Գիտութեամբ ու հանճարով երեւելի անձինք
 մեծ համեստութեամբ կը խօսին, ինչպէս ըրաւ Մեծն
 Նեւտոն, երբ իւր ծերութեան ատեն ըսաւ թէ
 կը նմանէր փոքրիկ աղու մը որ կը կենայ ծովե-
 ղերքը եւ խիճեր կը ժողվէ մինչ մեծ ովկիանոս մը

(*) Պէյքըն induction բառը ոչ ներածութեան նշանակութեամբ
 կը գործածէ, այլ իրբեւ մասնաւորէ ընդհանուր հետեւցնելու
 եղանակ:

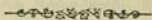
կայ որ անծանօթ է անոր: Չնչին եւ վարկապարա-
զի համարելու չենք շատ կարեւոր խնդիրներ, որ-
պիսի են գոյութեան անթափանցելի դաղտնիքը,
մեր ծագման եւ վախճանին վերաբերեալ խորին
խնդիրներ, եւ սա դժուարին խնդիրը թէ ի՞նչ ենք,
եւ ի՞նչ է մեր յարաբերութիւնը տիեզերաց հետ
որոյ շատ փոքրիկ մասն ենք, եւ ի՞նչ է մեր յա-
րաբերութիւնը գոյութեան մեծ սկզբնապատճա-
ռին հետ որ է Աստուած: Եւս աւելի զգուշանալի
է յանդգնաբար կտրել նետել այսպիսի ծանր խըն-
դիրներ, ինչպէս ցաւով կը տեսնենք որ կ'ընէ Մէ-
թոտի հեղինակին, անհակառակելի եւ արդէն լուծ-
եալ համարելով զանոնք ըստ կարծեաց իւրոց:
Անպատեհ կերպը որով կը ծաղրէ հաւատք յԱստ-
ուած եւ ուրիշ ինչ որ մեր մարմնաւոր զգա-
յարանաց ներքեւ չիյնար, կը ստիպէ զմեզ ըսել
անոնց որ Մէթոտի հեղինակին գիտութեան երե-
ւութէն խաբուելու վտանգի մէջ են, թէ աշխարհի
վրայ կան մարդիկ որ բոլորովին կը մերժեն անոր
այն վարդապետութիւններն, եւ որոց քով, գի-
տութեան եւ մեծութեան կողմանէ, Մէթոտի հե-
ղինակը չէ աւելի մեծ քան որչափ է փոքրիկ նա-
ւակ մը մեծամեծ զրահաւորներու քով:



Գ Ի Տ Ն Ո Յ Ե Ր Ե Ի Ո Յ Թ

Մէթոտ անուն գիրքը կարդացող երիտասարդք
թերեւս կը համարին անոր հեղինակը մեծիմաստ եւ
բազմազմուտ, վասն զի կը յիշէ այնչափ հեղի-
նակներ: Բայց ուղիղ դատաստան ընելու հա-

մար յայսմ՝ հարկ է հմտութիւն ունենալ այն նիւթոց որոց վրայ կը խօսուի այն գիրքին մէջ: Հոն յիշուած հեղինակներէն եւ գիրքերէն ոմանք արդարեւ արժանի են յարգանաց, բայց կան եւս որ բոլորովին աննշան են: Յիշուած հեղինակներէն ոմանց խօսքերը չեն հաստատեր Մէթոտի հեղինակին կարծիքը, մանաւանդ երբեմն կը սորվեցնեն զհակառակն այն վարդապետութեանց զորս նա կը հաստատէ: Անոր ուրիշ վկայութիւններն են այնպիսի հեղինակներէ որ շատ ստորին են նոյն նիւթերուն վրայ խօսող ուրիշ երեւելի հեղինակներէ: Զարմանք է որ Մէթոտի հեղինակը չի ճանչնար քան զսոսա երեւելի հեղինակները եւ ոչ այն փաստերուն արժէքը որ հակառակ են այնց զորս կը ջատագովէ: Նշանաւոր գիտնոյ երեւոյթը զոր ունի՝ բոլորովին խաբէական է:



ԹԵՐՈՒԹԻՒՆԻ ԵՒ ՍԽԱԼՄՈՒՆԻ

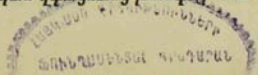
Ա.

Կէ- ճշմարտութիւններ և մտղջ ---ութիւն

Մէթոտի մէջ կան շատ բաներ որ ունին փոքր ի շատէ ճշմարտութիւն, բայց եւ այնպէս այն կէս ճշմարտութիւնք խառնուած են խոշոր ստութիւններով:

Մէթոտի հեղինակը կ'ըսէ ընդդէմ հաւատոյ շատ բան, որ դիւրահաւանութեան կամ կոյր եւ անհիմն հաւատոյ դէմ միայն կրնան ճշմարտութեամբ ըսուիլ: Այսպէս չի դներ խտիր ի մէջ

հաւատոյ որ ճշմարիտ եւ ուղիղ բանի համաձայն է,
 այսինքն բաւական ապացոյցներու վրայ հիմնուած
 է, եւ այնպիսի հաւատոյ որ չունի ապացոյց կամ
 հակառակ է ապացուցի: Հեղինակը չի տեսներ սա
 ճշմարտութիւնը թէ հաւատք, որ է վստահիլ վկա-
 յութեան, էական է որեւիցէ գիտութեան: Ոչ միայն
 մարդկային ազգի պատմութիւնը, այլեւ փոփո-
 փութիւնները որ կը կատարուին արտաքին աշ-
 խարհի մէջ, ինչպէս նաեւ բոլոր բնական գիտու-
 թիւնները քննելու համար կը պահանջուի հաւա-
 շտալ պատմութեանց զորս մեզ կը հաղորդեն ձեռն-
 հաս անձինք: Չկայ սկիզբն գիտութեան առանց
 հաւատոյ: Մէթոտի հեղինակը կը խօսի գիտ-
 նական մէթոտի վրայ այնպէս որպէս թէ այս մէ-
 թոտը զատ է արամաբանական մէթոտէ: Եթէ ը-
 սել կ'ուզէ թէ գիտնական մէթոտը զատ է այն
 արամաբանական մէթոտէն որ հիմնեալ չէ քննու-
 թեան եւ գիտողութեան վրայ՝ այս յայտնի եւ
 ճշմարիտ է. բայց Մէթոտի հեղինակը կը խօսի ընդ-
 հանուր կերպով, առանց որոշելու առողջ արա-
 մաբանութիւնն յայնմանէ որ անհիմն է, եւ առանց
 խոստովանելու առաջնոյն կարեւորութիւնն ի հաս-
 տատել զճշմարտութիւն: Սուտ արամաբանութիւնն
 աղբիւր է մոլորութեանց բնական գիտութեանց
 մէջ, ինչպէս նաեւ մտածութեան վերաբերեալ բո-
 լոր նիւթերու մէջ: Այս արամաբանութեամբ Մէ-
 թոտի հեղինակը կը շփոթէ կրօնք եւ սնապաշտու-
 թիւն, որպէս թէ երկուքը միեւնոյն են: Յանիրա-
 ւի կ'ընծայէ ճշմարիտ կրօնից ինչ որ կը վերաբերի
 միայն կրօնական զգացմանց խանգարման կամ սուտ



կրօնից, եւ կ'ընէ Քրիստոնէութիւնը պատասխանա-
տու բոլոր ոճրագործութեանց եւ շարութեանց
զորս գործած են Քրիստոնեայ կոչուած մարդիկ
հակառակ ոգւոյ եւ պատուիրանաց Աւետարանին :
Կը ծաղրէ եւ կ'արհամարհէ բնազանցական գիտու-
թիւնն, բայց շարունակ մէջ կը բերէ իւր բնա-
զանցութիւնը որ սուտ եւ ծաղրելի է : Շատ բա-
ւեր կը գործածէ անորոշ եւ սխալ նշանակու-
թեամբ, եւ այսպէս անոր տրամաբանութիւնը
կ'ըլլայ շփոթ, եւ թէպէտ ունի ինչ ինչ ճշմարիտ,
կը տանի սակայն սխալ եզրակացութեանց :

Մէթոտի մէջ, էջ 94, կը կարդանք այսպէս .
« Հնութիւնը նշմարած էր, թէ նիւթը ոչ կ'աւել-
նայ եւ ոչ կը պակսի այլ կը փոխուի, արդի գի-
տուններն ալ ցոյց տուին, թէ ուժը եւս ոչ կ'ա-
ւելնայ եւ ոչ կը պակսի այլ կը փոխուի, եւ թէ
իրերու -^{կէր} ու ^{վերջ} մը դաւանիլը տղայութիւն է : »
Ստոյգ է թէ նիւթը չոչնչանար, եւ բնական զօրու-
թեանց բովանդակութիւնը ոչ կ'աւելնայ եւ ոչ կը
պակսի, սակայն նիւթը պէս պէս փոփոխութիւն-
ներ կը կրէ. սակայն միթէ ստոյգ է թէ « իրե-
րու սկիզբ ու վերջ մը դաւանիլը տղայութիւն
է : » Ի՞նչ է իրը : Մեր մարմինն իր մը չէ՞ իւր
ձեւին եւ կազմութեան կողմանէ, եւ չի՞ կրնար ըս-
ուիլ անոր վրայ ինչ որ կրնայ ըսուիլ « իրի » եւ « ու-
ժի » վրայ՝ ըստ հեղինակին, այսինքն՝ նիւթոյ եւ
զօրութեան վրայ. արդ՝ մեր մարմինն իրերու իր,
չունի՞ սկիզբն եւ վախճան : Հեղինակը բնական աշ-
խարհը կամ նիւթական իրերը կը ճանչնայ իրրու
« իրական », ուստի եւ « իրազնին » կը կոչէ նիւթա-

կան աշխարհը քննող գիտունները: Միով բանիւ «իրական» բառը կը գործածէ իրրեւ «վերացական» բառին ներհակը (էջ 152, 155), եւ բոլոր գիրքին մէջ կը ցուցնէ թէ արտաքին աշխարհն է միայն «իրական», այսինքն՝ այն որ է եւ գոյ: Արդ, յայտնի է թէ արտաքին աշխարհն սկիզբ ունեցած է իւր ձեւին կողմանէ, եւ անտարակոյս պիտի ունենայ նաեւ վախճան: Երկրաբաններէն ոմանք ամբաւ հնութիւն կու տան երկրին՝ բայց այլ երկրաբանք եւ աստեղագէտք նկատելով թէ ինչ չափով եւ որչափ ժամանակի մէջ կրցաւ պաղիլ երկիրս որ ի սկզբան հրային էր՝ չեն ընդունիր այն կարծիքը, նաեւ կ'ըսեն թէ ժամանակ պիտի գայ որ արեգակը պիտի կորսնցունէ իւր բոլոր ջերմութիւնը, եւ այժմու արեգակնային դրութիւնը պիտի ջնջուի: Բնական գիտութիւնը չկրնար այժմէն ըսել թէ այնուհետեւ ինչ պիտի ըլլայ տարերաց նոր բաղադրութիւնը, եւ արարածք ինչ նոր ձեւ ու վիճակ պիտի ունենան:

155 եւ 154 էջերուն մէջ հեղինակը «վերացական» եւ «իրական» բառերուն վրայ շատ յանձնապաստան եւ շիտթ կերպով խօսելով կ'ըսէ. «Յոյներէ սկսելով նախ՝ որոնք իտէասպաշտութեան ախոյեանները եղան՝ ուրիշ բան չենք տեսներ՝ բայց միայն էռօք կուի մը, ուր անկարելի է առարկան (objet) ու ենթական (sujet) իրարմէ բաժնել: Առօրինակի համար՝ Պղատոնի էրէ՛ւ ըսածը, եւ կրնաս նէ իմացիր թէ ինչ է: Այս փիլիսոփան՝ Չէ՛ւս եւ Նէ՛ւս իրարմէ տարբերելով՝ նախատիպ կաղապարներ կ'ընդունէր էրէ՛ւ ըսուած, որոնք Չեւսի յաւի-

տենակից էին եւ ամէն արարչութիւնը անոնց վրայ յօրինուած էր: Բայց եւ ոչ ոք գիտէր, թէ այս խօսքերը ինչ կը նշանակեն: Մենք, որ զանոնք իրրեւ օրինակ գրելու ստիպուած ենք՝ բան մը չենք խմանար, ու Պղատոն նոյն ինքը՝ անշուշտ երբէք անոնց նշանակութիւնը չէր խմացած:»

Բաղդատէ սա արհամարհական խօսքը թէ նոյն ինքն Պղատոն չէր հասկնար ինչ որ կ'ըսէր եւ ոչ ոք կարող է հասկնալ զայն, այն հիացման եւ յարգանաց հետ զոր ունեցան Պղատոնի վրայ անցեալ դարերու մարդիկ, եւ դեռ ունին ժ.թ. դարուն մեծագոյն հանճարներէն շատերը: Մէթոտի հեղինակն իւր մտաւորական անկարողութեամբ չափելու չէ բոլոր ուրիշ մտքերու կարողութիւնը:

Յետոյ կը շարունակէ այսպէս. «Այս անիր տեսիլներու ծննդեան պատճառը՝ Հաւաքարանութեան վերացական մէթոտի կրնանք վերագրել, որով լի էր միջոցաւ ու անհատութեան ուժով կը յուսային ճշմարտութեան հասնիլ» (էջ. 154): Ինչ որ կ'ըսէ հոս եւ ուրիշ շատ տեղեր նկատմամբ այն սխալանաց զոր ըրած են մարդիկ միայն իբեշ ներք նայելով գտնելու ինչ որ իբեշ գտնէ, մասամբ իւրք ճշմարտ է. բայց հեղինակը խտիր չի դներ ճշմարտութեան եւ մոլորութեան մէջ, եւ կ'ըսէ շատ բաներ որ անտեղի են: «Իրական բառը հիմա լոկ շօշափելի բաներու կը տրուի» կ'ըսէ (էջ. 55), եւ այնպէս կը խօսի որպէս թէ բոլոր «Իբեշ» (գաղափարներ) ի հարկէ «անորոշ» եւ «անիր» են, եւ այսպիսի անորոշ բաներու ուղադրութիւն ընծայել «ծիծաղելի» գործ կամ «խօսքի կռիւ մը»

միայն է: Տես էջ 55, 121, 151, 155: Դարձեալ կ'ըսէ. «Տրամաբանական (Rationaliste) սխաթ է մտերու մտայր սխալը եղաւ՝ անհատական հոգիի մը բնածին խոտաներու հեղինակութեանը վրայ կըռթընիլ, ու Դատողութիւն (Raison) ըսուածը՝ անկախ ու նշանային սկզբունք մը ընել: Յոյն փիլիսոփայութիւնն է՝ որ ամենէ առաջ մեծ արժէք մը տուաւ խղճի, անհատական դատողութիւնը՝ հաւատոյ կուրութեան դէմ հանելով: («Թռէր զբէշ»), ու «նա...» սկզբունքները՝ որ Յոյն տրամաբանութեան նախկին ձեւը կը յայտնեն՝ բաւ են ցուցնելու, որ եթէ Հելլենական հանճարը (մեծագոյն մասին համար կը խօսինք միշտ), կրցաւ անշարժ տոկմերու գերութենէ ազատիլ՝ չի կրցաւ եւի երէկն անապարձութիւնը մերկանալ: Արդ, ի՞նչ էրէն ճշմարտութիւն կայ եւի ներքին աշխարհի մէջ, որով հնար ըլլայ ո եւ է գիտական բացատրութեան մը հասնիլ» (էջ. 152):

Արդարեւ կայ եղանակ մը որով մեր միտքն անպիտան եւ մնասակար կերպով գործածած կ'ըլլանք երեւակայական բաներու ետեւէ իյնալով փոխանակ քննելու իրողութիւնները: Հաւատքը որ ապացուցի վրայ հիմնուած չէ՝ կոյր է, եւ հաւատք ըսուելու անարժան, եւ կրնայ ըլլալ աղբիւր անհուն չարեաց: Ծշմարտութեան հասնելու համար պարտինք ունենալ որոշ դադափարներ, եւ զանազանել իրերն որ տարբեր են: Եզրակացութիւնք որ ճշդիւ չեն հետեւիր ուղիղ նախադրեալներէ՝ սխալ են, եւ կրնան տանիլ զմարդիկ կործանման: Ծշմարիտ եւ կարեւոր է ինչ որ կ'ըսէ Մէթո-

քու եւ սկզբունքներու, եւ առանց այն բանին
 զոր Մէթոտի հեղինակը կը կոչէ Ե-է Էթե-ի-ն սն-
 ց-ը-ը-ի-ն, եւ զոր կը ծաղրէ: Ի՞նչ տղայամտու-
 թիւն է «հոգիի մը բնածին խոչանքերու հեղինա-
 կութեանը վրայ կռթնիլը, եւ դատողութիւն (rai-
 son) ըսուածն անկախ ու Ն-ի-յն սկզբունք մը ը-
 նել» իբրեւ «մայր սխալ» ցուցնել: Չեմ կրնար ա-
 ռաջին քայլն առնուլ դէպ ի գիտութիւն առանց
 կռթնելու սա նախային սկզբան վրայ թէ ամէն
 արդիւնք յառաջ կուգայ բաւական պատճառէ մը:
 Նաեւ եթէ չեմ կրնար կռթնիլ դատողութեան
 (տրամաբանութեան) հեղինակութեան, աւելի եւս
 չեմ կրնար կռթնիլ զգացողութեան, քանզի բանը
 (raison) ըմբռնելու եւ մեկնելու է զգացումը: Երբ
 կը տեսնեմ իր մը, զոր օրինակ ծառ մը, միթէ ա-
 ւելի՞ վստահ կրնամ ըլլալ ծառին գոյութեան քան
 բուն իմ անձիս գոյութեանը: Իւր գոյութեան գի-
 տակից եւ խորհող հոգիս չէ՞ այնչափ ստոյգ եւ իրա-
 կան որչափ ծառն որ առարկայ է խորհրդոյս: Մտքին
 գոյութիւնը գիտեմ աւելի ստոյգ քան որչափ գի-
 տեմ նիւթին գոյութիւնը: Մտքին ստորոգելիքն են
 այնպէս իրական ինչպէս նիւթոյ յատկութիւնները:
 Բայց եթէ Մէթոտի հեղինակը վերը յիշուած
 խօսքին վերջին պարբերութեան մէջ ըսել կ'ուզէ
 միայն թէ կարելի չէ բնական գիտութիւն սորվիլ
 նայելով ե-ի Ներ-ի-ն աշխարհի, կը հաստատէ ինչ որ
 ուղիղ եւ ինքնայայտ է, եւ հարկ չկայ այսպիսի բան
 մը հաստատելու: Այս խօսքը կարեւորութեան
 կողմանէ հաւասար է ըսելու թէ մարդ չկրնար
 բնալուծութիւն սորվիլ բուսաբանութիւն կարդա-

քու եւ սկզբունքներու, եւ առանց այն բանին
 զոր Մէթոտի հեղինակը կը կոչէ Ե-է Էթե-ի-ն սն-
 ց-ը-ը-ի-ն, եւ զոր կը ծաղրէ: Ի՞նչ տղայամտու-
 թիւն է «հոգիի մը բնածին խոչանքերու հեղինա-
 կութեանը վրայ կռթնիլը, եւ դատողութիւն (rai-
 son) ըսուածն անկախ ու Ն-ի-յն սկզբունք մը ը-
 նել» իբրեւ «մայր սխալ» ցուցնել: Չեմ կրնար ա-
 ւաջին քայլն առնուլ դէպ ի գիտութիւն առանց
 կռթնելու սա նախային սկզբան վրայ թէ ամէն
 արդիւնք յառաջ կուգայ բաւական պատճառէ մը:
 Նաեւ եթէ չեմ կրնար կռթնիլ դատողութեան
 (տրամաբանութեան) հեղինակութեան, աւելի եւս
 չեմ կրնար կռթնիլ զգացողութեան, քանզի բանը
 (raison) ըմբռնելու եւ մեկնելու է զգացումը: Երբ
 կը տեսնեմ իր մը, զոր օրինակ ծառ մը, միթէ ա-
 ւելի՞ վստահ կրնամ ըլլալ ծառին գոյութեան քան
 բուն իմ անձիս գոյութեանը: Իւր գոյութեան գի-
 տակից եւ խորհող հոգիս չէ՞ այնչափ ստոյգ եւ իրա-
 կան որչափ ծառն որ առարկայ է խորհրդոյս: Մտքին
 գոյութիւնը գիտեմ աւելի ստոյգ քան որչափ գի-
 տեմ նիւթին գոյութիւնը: Մտքին ստորոգելիքն են
 այնպէս իրական ինչպէս նիւթոյ յատկութիւնները:
 Բայց եթէ Մէթոտի հեղինակը վերը յիշուած
 խօսքին վերջին պարբերութեան մէջ ըսել կ'ուզէ
 միայն թէ կարելի չէ բնական գիտութիւն սորվիլ
 նայելով ե-ի Ներ-ի-ն աշխարհի, կը հաստատէ ինչ որ
 ուղիղ եւ ինքնայայտ է, եւ հարկ չկայ այսպիսի բան
 մը հաստատելու: Այս խօսքը կարեւորութեան
 կողմանէ հաւասար է ըսելու թէ մարդ չկրնար
 բնալուծութիւն սորվիլ բուսաբանութիւն կարդա-

լով, կամ ճարտար բժիշկ ըլլալ դարբնոցի մը մէջ աշխատելով: Բայց թէ Մէթոտի հեղինակը ըսել կ'ուզէ թէ միայն բնական գիտութեամբ է որ կը սորվինք թէ ամբողջ մը մեծ է քան մին իւր մասերէն, թէ երեքը վեցին կէսն է, թէ առաքինութիւնը սլատուական է քան զմոլութիւն, թէ արդարութիւն, ճշմարտութիւն, սէր եւ երախտագիտութիւն յարգելի են մանաւանդ քան անիրաւութիւն, ստութիւն, ատելութիւն եւ ասկերախտութիւն, թէ ես ինչպէս մարմնաւոր նոյնպէս եւ հոգեւոր էակ եմ, եւ երջանիկ կամ թշուառ սլտի ըլլամ այնչափ որչափ կը հնազանդիմ կամ չեմ հնազանդիր այն բնական եւ հոգեւոր օրինաց որոց ներքեւ կը դանեմ զիս. կամ ուրիշ բառերով ըսենք, եթէ ըսել կ'ուզէ որ միայն երկրարանութեամբ, բուսարանութեամբ եւ բնալուծութեամբ, այլովքն հանդերձ, կը սորվինք ինչ որ կը վերաբերի մարդուս հոգւոյն եւ վախճանին, եւ թէ այսուհետեւ չիք գիտութիւն կարեւորագոյն քան զբնական գիտութիւնս, կ'ըսէ ինչ որ ըստ ինքեան յայտնի է թէ անտեղի է: Այսպիսի տրամաբանութիւն է արդիւնք մտաւորական յետին աստիճան տկարութեան:

Բայց Մէթոտի հեղինակը կը ծաղրէ հոգեբանականութիւնն, եւ կը սորվեցնէ թէ հոգի, դաղափար, խիղճ եւ բարոյական կը նմանին ստուերներու որ «ուր քաշես նէ՝ հոն կ'երթան» (էջ 135): Ասկէ կը հասկնանք թէ Մէթոտի հեղինակն իւր դատողութեան համեմատ կը նկարագրէ իւր սկզբունքը, խիղճն եւ հոգին:

Բ.

Տ-ի-ւ- շ-ր-դ-ո-ւ-մ-ն-ի-ւ- շ-ր-դ-ո-ւ-մ-ն-ի-ւ-մ-ն-

Տակաւ զարգացման, այսինքն բնական օրինաց ներքեւ իրերուն ինքնին զարգանալուն; ենթադրութիւնը չէ ստուգեալ վարդապետութիւն, բայց կըրնայ հաւանականապէս ճշմարիտ համարուիլ, եւ կ'օգնէ մեկնել բնական երեւոյթներէն ոմանք: Հըքսլէյ իւր ճառին մէջ զոր մօտերս խօսեցաւ վասն Գիտութեան Յառաջադիմութեան Բրիտանական Ընկերութեան առջեւ (Տես շարթական թայմը, սեպ. 9, 1881), կ'ըսէ միայն թէ «Հին կենդանաբանական նոր դիւտեր համաձայն են այս ենթադրութեան.» եւ թէ «Այս դիւտերու վերաբերեալ եզրակացութիւնք են այնպէս ստոյգ որչափ կարելի է ըլլալ որեւիցէ եզրակացութիւն որ հաստատուած է հաւանական տրամաբանութեանց վրայ:» Շատ նշանաւոր դիտուններէն ոմանք, ինչպէս են Ա.կասիզ եւ Տոսըն յԱմերիկա, եւ Մ.Գաղըրֆաժ ի Գաղիա եւ այլք կը հերքեն տակաւ զարգացման ենթադրութիւնը: Այլք ինչպէս Տէյնա, Կրէյ եւն, մասամբ իւրք միայն կ'ընդունին զայն: Տակաւ զարգացման ենթադրութիւնը հաւանական կը համարուի շատերէ որ կը հաւատան յԱստուած եւ ի Սուրբ դիրս: Անհաւատք միայն չեն որ կ'ընդունին ինչ որ Տարուին, Հըքսլէյ եւ Գինտալ կ'ըսեն եղանակին վրայ որով իրերն հասած են այն վիճակն յորում կը գտնուին արդ: Եթէ տակաւ զարգացման ենթադրութիւնն ուղիղ է, կը ցուցնէ միայն թէ Աստուած ինչ եղանա-

կաւ կը գործէ: Տարուին կը խոստովանի զայս: «Մագուլմն Տեսակաց» կոչուած գրքին կողին վրայ կ'ըսէ, « Իմաստուն մտք մը հարկաւոր է ըստեղծելու համար ինչ որ բնական է: » Տարուին կը հաւատայ թէ տնկոց եւ կենդանեաց այժմու կեանքը յառաջ եկած է կենդանի սերմերէ, եւ թէ առաջին կենդանի սերմը գոյացած է հրամանաւ ամենիմաստ Արարչին ամենայնի: Մեծ բնաւնինն եւ աստեղագէտ Սըր ճոն Հէրշէլ կը պնդէր թէ նիւթական մասնկանց եւ հիւղէներու յատկութիւնք կը ցուցնեն թէ անոնք ստեղծուած են ամենիմաստ Արարչէ, եւ ինչ որ այն հիւղէք կը կատարեն բնական օրինաց ներքեւ՝ կը ցուցնէ թէ պարզ գործիներ են որ կը կատարեն զայն առ որ կարգուած են այն Արարչէն: Տակաւ զարգացման ենթադրութիւնը չի հերքեր թէ բնութեան մէջ կայ Միտք որիչ ի նիւթոյ եւ ի վեր քան զնիւթ, եւ գիտութիւնն հակառակ չէ այն մեծ ճշմարտութեանց որ կը վերաբերին պատասխանատուութեան եւ վախճանի բարոյական էակի, որպիսի է մարդ: ԶԱստուած ճանչնալ եւ անկէ դատուիլ շուրջ մարդոց սիրտն է հակառակ այն ճշմարտութեանց: Այսպիսի մարդիկ կը նմանին մարդոյ որ կը տեսնէ շոգեշարժ մեքենայ մը, եւ մեքենային բոլոր մասերը կը քննէ եւ կը նկարագրէ թէ ինչպէս կը գործէ մեքենայն, բայց չի հարցուներ թէ ով շինած է զայն, եւ ոչ կ'ուզէ տեսնել թէ ով է որ կ'ուղղէ մեքենայից զօրութիւնները նաւը քալեցնելու համար դէպ ի դէմ եղեալ կողմն:

Գ.

Հնամենի հարդոյ

Մէթոտի մէջ, էջ 24, կը կարդանք, «Մէկ կողմ կը թողունք արքեթսօսի հաշիւներ՝ որով Տէնդէրաի զողխակոսի 15,000 տարուան հնութիւն կուտան, բայց ինչ որ ըլլայ՝ անհերքելի ճշմարտութիւն մ'է թէ մարդկութեան միտքը՝ Յոյներէ դարերով առաջ՝ Ասիոյ մէջ ծնած, մշակուած ու իր տեսակին մէջ հինցած էր:»

Մէթոտի հեղինակը զողխակոսի հնութիւնը կը հաստատէ ըստ վկայութեան Վոլնէյի: (Volney, œuvres complètes — Les Ruines): Արդ, Վոլնէյ է անցեալ դարու մատենագիր որմէ հիմա որեւիցէ գիտուն վկայութիւն չի բերեր ի հաստատութիւն գիտնական խնդրոյ: Մէթոտի հեղինակը չունէր ուրիշ վկայ բաց ի Գաղիացի հին երազատեսէն: Մէթոտի հեղինակը միթէ չի գիտեր թէ յետ Վոլնէյի Շամբոլիոն ցուցուց զողխակոսի արձանագրութենէն թէ այն զողխակոսը չէր աւելի հին քան Օդոստոս կայսեր ժամանակը: Եթէ գիտէր զայն, ինչո՞ւ այս տեղեկութիւնը չի տար իւր ընթերցողաց: Եթէ չէր գիտեր ինչ որ հիմա բոլոր գիտունք կ'ընդունին զողխակոսի ծագման վրայ, ինչ խորհելու ենք հեղինակին ձեռնհասութեան վրայ որ կ'ուզէ իւր ազգին տեղեկութիւն տալ մարդկային ազգին հնութեան վրայ:

Ժամանակ մը անհաւատք շատ սարձեցան սակարձեցեալ գիւտիւ թէ Տէնդէրայի զողխակոսի ծագումն առնուազն 15,000 տարի հին էր:

Տես նախ այն արձանագրութեան վրայ առաջին անգամ արուած մեկնութիւնը, եւ յետոյ, զողիակոսի բուն ժամանակին վրայ Շամբուլէոնի մանրամասն տեղեկութիւնները, Պըրճէսի «Հնութիւն եւ միութիւն մարդկային ազգի» կոչուած գիրքին մէջ, էջ 61—65: Այս գիրքին մէջ կան նաեւ, էջ 65—68, Եգիպտական հնութեանց հմուտ եւ դեռ կենդանի Մ. Պրուզէ եւ Լոնտոնի երեւելի աստեղագէտ Էլլիտէ, եւ Բարիզի երեւելի աստեղագէտ Պիոյէ սպացոյցք թէ Եգիպտական շորս տախտակներն որոց վրայ հինգ մոլորակաց տեղերը նշանակուած են զողիակոսի նշաններուն մէջ՝ կը վերաբերին Քրիստոնէական թուականին 105—114 տարիներուն: Գաղիական Ակադեմիայի անդամ Մ. Լադրոնի (Latronne, Recueils des Inscriptions Grecques et Latines de l'Égypte, Paris, 1842) գործէն կը քաղէ Պըրճէս հետեւեալը. «Այսպէս ցուցուեցաւ թէ Բ-ւր զողիակոսի նշանները որ կան յԵգիպտոս, կը գտնուին միայն Յունական եւ Հռոմէական ժամանակաց յիշատակարաններու վրայ, եւ անոնց հետքն անգամ չտեսնուիր փարաւոնեան ժամանակներէ մնացած յիշատակարաններու, այսինքն մեհեաններու, շիրիմներու կամ մուսեաններու վրայ, եւ ասկէ կը հետեւի թէ զողիակոսն Եգիպտոսի մէջ ծագում առած չէ, ինչպէս կը խորհուէր ընդհանրապէս ըստ կարծեաց Տիւրիւիի, այլ անձանօթ էր Եգիպտոսի մէջ մինչեւ որ այն երկիրն անցաւ Յունաց ձեռքը:»

Մէթոսի հեղինակը որպէս թէ երկրաբանութեան փաստ կը բերէ մարդկային ազգի հնութեան

վրայ հետեւեալ խօսքերով. «Այս (Մենդոց) պատմութիւնը մինչեւ անդամ քարացեալ հողերու մէջ զննեցին, ուր հոմոֆոսիլ (homme fossile) հետքեր կը նշմարուին . . . : Նուազագոյն հաշուով հարիւր հազար տարի անցեալ մը կայ ետեւնիս, ուր մեր նախահարք ապրած են իրենց ժամանակակից ունենալով հոմոֆոսիլ, եւ ուրիշ անասուններ, որոնք հիմա չկան» (էջ 2) : Գարձեալ, «Անկարելի է ճշդիւ որոշել, թէ այս շրջանը երբ կ'սկսի եւ երբ կը վերջանայ, քանի որ ճշդիւ չգիտցուիր թէ մարդկութիւնը սրբան հին է : Եթէ երկրաբաններէ ոմանք մարդու հնութիւնը 100,000 տարի կը տանին՝ ուրիշներ մինչեւ 200,000 տարի կը հեռացնեն, ու Հէքէլ ամենէ աւելի ճիշդ կը խօսի՝ երբ անհաշուելի հնութիւն մը կուտայ մարդկութեան» (էջ 108) : Մէթոտի հեղինակը կը յիշէ Հէքէլի եւ Սըր Չարլս Լայելի անուններն եւ ժողով մը վիզդորիա համալսարանին մէջ իբրեւ բաւական հեղինակութիւն ցուցնելու համար թէ մարդ հարիւր հազար տարիներէ ի վեր կայ աշխարհի վրայ :

Հէքէլ, Գերմանացի անաստուածն, մարդուս հընութեան նկատմամբ իւր կարծիքն ի ծայր կը տանի, բայց ոչ ոք խոռովելու է զայս տեսնելով : Կ'ըսուի թէ անոր փաստերն են անոնք միայն զորս արդէն գիտենք, եւ այն փաստերը չեն համոզեր Հէքէլէ աւելի բարձր համբաւ ունեցող շատ գիտուններ : Որովհետեւ Հէքէլի գիրքերը չունինք մեր ձեռքը, մէկդի կը թողունք զնա : Թէ որոնք են որ ժողովըրին վիզդորիա համալսարանին մէջ, եւ ինչ ըսուած էր հոն, Մէթոտի հեղինակը տեղեկութիւն

չի տար, եւ մենք բան չենք գիտեր այն ժողովին նկատմամբ: Գալով Սբր Չարլս Լայէլի, կ'ըսենք թէ այս անձը նշանաւոր երկրաբան է, բայց շատ անգամ աճապարանօք կ'ընդունի եզրակացութիւններ որք յետոյ աւելի խնամով քննուելով մերժելի կը գտնուին: Այսպիսի է մանաւանդ անոր կարծիքը մարդկային ազգին հնութեան վրայ: Ի հանդէս այսորիկ պիտի տանք քանի մը օրինակ:

Գաղիոյ Սոմ (Somme) գետին հովտին մէջ քանի մը ստորերկրեայ տեղեր գայլախազէ գործիներ գտնուած են: Ասկէ Լայէլ եւ ուրիշ երկրաբաններ իւնիֆօրմիտարեան (Uniformitarian) (*) կոչուած դպրոցէ, առանց երկրայութեան հետեւցուցած են թէ բիւրաւոր տարիներ առաջ մարդիկ կ'ապրէին այն տեղերը: Բայց վերջին խուզարկութիւններով գտնուած են ուրիշ շատ փաստեր, որոց նայելով երկրաբաններէն շատեր հիմա միտարան կը հերքեն վերոյիշեալ երկրաբանից կարծիքը, կամ դէթ չեն

(*) Ինչֆօրմիտարեան կը կոչուին այն երկրաբանք որ երկրիս մակերևութին բոլոր անցեալ փոփոխութիւնները կ'ընծայեն հիմա գործող բնական զօրութեանց, մանաւանդ մեղմագունից, որպիսի են ջրոյ հոսումը, օդը, ցուրտը, ջերմութիւն, ևայլն, և կը կարծեն թէ ասոնք այնպէս գործած են միշտ անցեալ ժամանակներ ինչպէս կը գործեն հիմա:

Կան ուրիշ երկրաբանք որ կը կոչուին Գատրօքսիստ (Catastrophist and Paroxysmist), քանզի կը համարին թէ երկրաբանական մեծամեծ փոփոխութեանց պատճառ եղած են մանաւանդ երկրաշարժք, ողողումք, հրաբուխք և բնութեան բուռն զօրութիւնները: Այս երկու դաս երկրաբանք ևս ունին մասամբ իւր իրութեան: Երբեմն դժուարին, բայց միշտ մեծապէս կարևոր է ճշդիւ որոշել թէ յիշեալ պատճառաց որ տեսակն ազդեցութիւն ունեցած է այս ինչ բանի մէջ:

համարիր զայն ասպացուցեալ: Նոյն իսկ Հրքսէյ
հիմա շընդունիր այն տեղւոյն վրայ Լայէլի կար-
ծիքը: Լոնտոն Թայմզ լրագրին 1879, օգոստ. 29ի
շարաթական թերթին մէջ կայ ճառ մը զոր Հրքս-
էյ խօսած է ի ժողովի Բրիտանական Ընկերու-
թեան վասն Յառաջադիմութեան Գիտութեան, եւ
կ'ըսէ, «Կարելի չէ գոհացուցիչ կերպով լուծել սա
խնդիրը թէ ճշդիւ որչափ ժամանակ ընծայելի է
Սոմ գետի հովտին մէջ գտնուած հին մնացորդնե-
րուն: Բաց ի գիտուններէ սակաւ անձինք տեղեակ
են թէ Եւրոպայի հիւսիսային կողմը մեծ փոփո-
խութիւններ եղած են անցեալ 500 տարուան մէջ:
Իսլանտի հրաբուխք միշտ բորբոքման մէջ եղած
են, լաւայի մեծ հեղեղներ վազած են, եւ
ծովեզերքի մակերեւոյթը մեծապէս փոխուած է:
Կրնայ ըլլալ որ նոյնպիսի պատճառներ ահագին
փոփոխութիւններ յառաջ բերած են Սոմի հովտին
մէջ, ուստի ճիշդ եւ բանաւոր չէ հովտին երեւոյթ-
ներէն հետեւցունել ժամանակի հնութիւնս:»

Լայէլ նաեւ մեծ կարեւորութիւն ընծայեց Գա-
ղիոյ մէջ Ապսէվիլ եւ Ամիան գտնուած գայլա-
խաղեայ գործիներուն որք, ըստ Լայէլի կարծե-
աց, մարդու շատ հին ըլլալը կ'ասպացուցանեն:
Բայց Գաղիացի եւ Անգղիացի երկրաբաններու եւ
ուրիշ գիտուններու ժողովի մը մէջ որ գումարուած
էր վերոյիշեալ տեղերէն բերուած մարդկային
մնացորդները քննելու համար, Մ. Էլի տը Պոմոն
(Elie de Beaumont), որ այն գիտնոց նշանաւորա-
գոյնն էր, յայտնեց թէ երկրաբանական համոզիչ
փաստեր կան որ երկրի այն խաւերն, ուր գտնուե-

ցան յիշեալ մնացորդք, կազմուած էին ոչ շատ հին ատեն արտաքոյ կարգի սաստիկ անձրեւներէ: Ուրիշ նշանաւոր երկրաբաններ այս մասին համամիտ են անոր:

Լայէլ աճասպարանօք քննելով Միսիսիբրի գետին Տեղդան, այսինքն ցամաքը որ գետին բերանը կազմուած էր տիղմէ, շուտով հետեւեցուց թէ այն երկիրը կազմուելու համար գոնէ 100,000 տարի պէտք էր: Յետոյ Միացեալ նահանգաց կառավարութիւնը գիտուն պաշտօնակալներէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը զրկեց խնամով չափել եւ քննել այն Տեղդան: Այս յանձնաժողովը գտաւ որ Լայէլի քննութեանց հիմերը սխալ էին, եւ թէ ըստ նոր քննութեանց նոյն խի Լայէլի սկզբամբ 4,000 տարիէ քիչ աւելի պէտք էր այն Տեղդայի կազմութեան համար:

Դարձեալ, Լայէլ կը պաշտպանէր մարդու շատ հին ըլլալուն վերաբերեալ այն հաշիւները զորս դիտունք ոմանք կ'ընէին փաստ բռնելով այրած աղիւսոյ կտորներ եւ խեցեղէն անօթներ զորս գտած էին Նեղոսի տիղմը 60—70 ոտք խոր փորելով: Այս հաշիւներուն նայելով այն նիւթերն 12—50 հազար տարի առաջ ձգուած ըլլալու էին հոն: Բայց այսպէս հաշիւ ընողները երեք բան կը մոռնային այսինքն, 1. թէ այն բաներէն ոմանք կըրնային խոր ջրհորներու մէջ ինկած ըլլալ. 2. թէ նաեւ քիչ ծանր բաներ, ինչպէս մուրճեր, երբ Նեղոսի կակուղ սղմին մէջ խնային, կընային շատ խոր երթալ. 3. թէ սլառմութիւնը յատկապէս կը վկայէ թէ Քրիստոսէ հազիւ քանի մը դար առաջ սկիզբն

եղաւ կրակի մէջ աղիւս եփելու կամ թրծելու : վերջապէս, նոյն իսկ Լայէլ կ'ընդունի թէ «Նեղոսի տղմին խորութիւնը չափելու համար ճշգրիտ չափ մը գտնելու յուսով Մր. Հորնըր անուն անձին ըրած փորձերն գոհացուցիչ չեն համարուիր Եգիպտական հնութեանց հմուտ անձերէ :» Տես Լայէլի Երկրաբանական ասպոցոյցք զհնութենէ մարդոյ էջ 54—59 (Lyell's Geological Evidences of the Antiquity of Man).

Արդարեւ Լայէլ նշանաւոր է իրրեւ երկրաբան, կան սակայն նոյնչափ նշանաւոր երկրաբաններ որ անոր կարծիքը կը մերժեն : Սըր ձոն Լըպոզիւր ատենախօսութեան մէջ զոր ըրած է, իրրեւ նախագահ Բրիտանական Ընկերութեան վասն Յառաջադիմութեան Գիտութեան, այն ընկերութեան վերջին ժողովոյ մէջ (Տես Լոնտոն թայմզ շարաթական, սեպ. 2, 1881) յիրաւի կը գովէ զԼայէլ ըսելով թէ Լայէլ «հազուադիւտ նրբամտութեամբ եւ մեծ պերճախօսութեամբ, ճոխ բացատրութեամբ եւ հզօր արամարանութեամբ համոզեց երկրաբանները թէ բնական զօրութիւնք որ հիմա կը գործեն, գործելով այնպէս ինչպէս կ'ընեն հիմա՝ կարող են, եթէ բաւական ժամանակ արուի, յառաջ բերել այն ամէն արդիւնքները զորս գիտունք յայտնած են :» Սակայն ըսել թէ այսպիսի եղանակաւ աշխարհ իւր ներկայ վիճակը կ'ընէ հասնիլ մէկ կամ երկու հարիւր միլիոն տարւոյ մէջ, չի ցուցներ թէ աշխարհ իրօք միայն այն եղանակաւ եւ այնչափ ժամանակի մէջ հասած է ներկայ վիճակը. քանզի այժմու երեւոյթները կրնան մեկնուիլ

ուրիշ հաւանական տեսութեամբ մը որ աւելի քիչ ժամանակ կը պահանջէ: Եւ ի՞նչ ըսելու ենք, երբ կը կարդանք թէ՛ Սըր ձոն Լըպոզ որ վերոյիշեալ կերպով կը հաստատէ Լայէլի կարծիքը՝ իւր ատենաբանութեան մէջ տարրեր կարծիք յայտնելով կ'ըսէ թէ՛ «կան մարած աստղեր որոնք երբեմն մեր արեգական սէս պայծառ էին, բայց հիմա մարած են եւ պաղ, ինչպէս որ Հէլմհոճ կ'ըսէ թէ՛ մեր արեգակն ալ պիտի մարի ասկէ իբր կօթեւտասն միլիոն տարի ետքը:» Թումսոն, Հէլմհոճ եւ այլ աստղագէտք կը համարին թէ՛ անհնար է աշխարհի ունենալ այնչափ հնութիւն որչափ Լայէլ եւ Լըպոզ կը կարծեն թէ՛ ունի: Գարձեալ Լայէլ եւ ուրիշ շատ երկրաբանք կարծած են թէ՛ երկրագունտը ներսէն հալած նիւթով լեցուած է, եւ դուրսէն համեմատաբար բարակ կարծր կեղեւով մը ծածկուած է: Բայց Սըր ձոն Լըպոզ կ'ըսէ թէ՛ հիմա «թէ՛ աստղագէտներէ եւ թէ՛ երկրաբաններէ ընդհանրապէ՛ ընդունուած է որ այս դրութիւնը պաշտպանել կարելի չէ:» Ըստ բանին Լըպոզի՝ երկրաբանից մէջ տիրող կարծիքն աղէկ բացատրած է Բրոֆ. Լը Գոնդ որ կ'ըսէ, «Հրային զօրութեանց վրայ հիմնուած տեսութիւնը — որ դրեթէ՛ հիմն է տեսական երկրաբանութեան — սէտք է թողուլ եւ նոր մը շինել կարծր ենթադրելով երկիրս:»

Երկրաբանութեան ուսումնս երեւան հանած է շատ իրողութիւններ որ ստոյգ են եւ մեծապէս հրահանգիչ նկատմամբ այս աշխարհի եւ անոր բնակչաց անցելոյն, բայց երկրաբանից շատ կարծիքներ դեռ հեռի են իրարու հետ համաձայ-

և այնպէս եւ հաստատութիւն գտնելէ: Այն են-
 ցադրութիւնները շարունակ մեծամեծ փոփոխու-
 թիւններ կը կրեն: Ինչպէս վերը տեսանք, երեւելի
 երկրաբանք շատ անգամ իրարմէ կը տարբերին երբ
 իրողութիւնները կը բացատրեն: Ոմանք, ինչպէս
 են Լայէլ, Լըպոզ եւ հեղինակը Encyclopedia Bri-
 tannica անուն բառարանին մէջ Մարդարանութեան
 վրայ սխառուական յօդուածին, զոր յիշելու առիթ
 սխալ ունենանք յետոյ, երկրաբանական իրողու-
 թեանց ոմանց մասին կ'ընդունին այնպիսի տեսու-
 թիւն մը որ կ'առաջնորդէ զանոնք կարծելու թէ
 մարդկային ազգը շատ հին է աշխարհի վրայ,
 բայց նոյնչափ նշանաւոր ուրիշ երկրաբանք նոյն
 իրողութեանց կը նային տարբեր աչօք, եւ այնպի-
 սի հետեւութիւն չեն հաներ: Կան կարգ մը գի-
 տուն մարդիկ որ սերտիւ կը յարին որեւիցէ բանի
 որ կրնան իրրեւ առարկութիւն գործածել որ եւ
 իցէ վարդապետութեան դէմ զոր կը կարծեն թէ
 կը սորվեցնէ Սուրբ գիրքը: Նախ կը պնդեն թէ
 Սուրբ գիրք կը սորվեցնէ այն ինչ վարդապե-
 տութիւնը, որ աւելի խնամով քննութեամբ կը
 տեսնուի թէ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ Սուրբ գրոց
 տրուած սխալ մեկնութիւն մը. եւ ապա, ինչպէս
 եղած է Տէնդէրայի զողիակոսի դէպքին մէջ, իր-
 բեւ գիտնական գիւտ կ'ընդունին ինչ որ յետոյ
 փորձով կը հասկցուի թէ երեւակայութիւն միայն
 է: Քանի մը տարի առաջ կմախք մը գտնուեցաւ
 կուատալուրա կղզւոյն մէջ խեցիներէ բաղկացեալ
 կրաքարի մը մէջ: Նախ ըսուեցաւ թէ այն կմախքն
 անհուն հնութիւն ունէր, բայց յետոյ ապացուց-

ուեցաւ թէ այն կմախքն էր Հնդիկ Գարիպի մը որ իբր 200 տարի առաջ սպաննուած էր պատերազմի ատեն: Այն կմախքը փոխանակ ապացուցանելու թէ բիւրաւոր տարիներ առաջ մարդ կար երկրիս վրայ, ցուցուց թէ ինչ արագութեամբ կրաքար կը կազմուի խեցիներէ: այս ինչ պարագաներու տակ: Այլ եւ այլ տեղեր մամուլներու, մասթոտոններու եւ հիմա տեսակը ջնջուած ուրիշ անասուններու ոսկերաց հետ մէկտեղ մարդու ոսկր գտնուիլը կը ցուցնէ միայն թէ այն անասունք կ'ապրէին շատ ետքը քան որչափ կը կարծուէր առաջ: Այս դարուս սկիզբը մազոտ փղի մարմինը գտնուեցաւ Արջային ովկիանոսի եզերքը Սիպերիոյ մէջ գետի մը ափը սառած, եւ երբ մարմինը սառէն հանուեցաւ, շուները կերան զայն: Այս իրողութիւնը կը ցուցնէ թէ այն կենդանին կ'ապրէր շատ ետքը քան որչափ կը կարծուէր, եւ թէ Սիպերիոյ մէջ կլիմայի մեծ փոփոխութիւն եղած է: Քանի մը տեսակ կենդանիներ, ինչպէս Տոտո, Անգ, եւ անթեւ թռչուններ անցեալ դարուն մէջ ջնջուած են: Վայրի գոմէշը կամ եզը, որ երբէք չընտանենար եւ Ամերիկայի քանի մը կողմերը հազարներով խումբ խումբ կը պտտի, հիմա այնչափ շատ կ'որսացուի որ արագ արագ կը նուաղի, եւ շատ հաւանական է թէ քիչ ատենէն պիտի ջնջուի:

Թող ոչ ոք խռովի կարծեցեալ հակասութեամբ որ կ'ըսուի թէ կայ գիտութեան եւ Սուրբ գրոց մէջ նկատմամբ պատմութեան մարդուս, քանզի հակասութիւնը կը վերնայ եթէ Սուրբ գիրք ուղիղ մեկնուի, եւ գիտութիւնը հասնի ստուգու-

թեան: Գալով փաստերուն որ կը բերուին քարայրերու մէջ գտնուած մարդկային մնացորդներէ եւ գործերէ, խեցեոյ կոյտերէ եւ կերակրոյ մնացորդներէ են, որոնք Տանիմարքայի մէջ «խոհանոցի կտորուանք» կը կոչուին, ի Զուիցէրա լճերու մէջ գտնուած բնակարաններէ եւ ուրիշ իրողութիւններէ: Տես նշանաւոր երկրաբանից վկայութիւններն, Burgess' Antiquity and Unity of Man, pp. 287—325. Dawson's Story of the Earth and Man, pp. 302—397:

Մարդկային ազգի շատ հին ըլլալուն նկատմամբ ուրիշ փաստերուն ստատասխանել զանց կ'ընենք հոս, քանզի անոնք յիշուած չեն Մէթոտի մէջ, սակայն համառօտիւ սխտի խօսինք անոնց վրայ Յաւելուածի մը մէջ:



Գ.

Ն-ին-ին Դ-ը

Մարդ ուստի՞ յառաջ եկաւ: Մէթոտի հեղինակը այս հարցման կը ստատասխանէ այնպիսի վստահութեամբ որպէս թէ ներկայ էր առաջին մարդուն ծնանելուն. «Առաջին մարդը,» կ'ըսէ, «մերկ եւ անօթի՝ հազիւ կրնայ կապիկներէ աւելի բանականութիւն մը յայտնել,» եւ երբ իրեն նման վայրենի ընկերներ ունեցաւ, սկսաւ ընել ինչ որ կապիկը չըներ, այսինքն սկսաւ ուտել իւր նմանը: «Այս նախաստամային մարդը (l'homme pré-historique) կ'սկսի քիչ քիչ իւր իմացականութիւնը յայտնել ու վայրենի ընկերութեան մը շաւղին

մէջ՝ խելքի տկար սկզբնաւորութեան մը նշոյլները կ'երեւին: Անի որսորդ եւ մարդակեր էակ մ'է: Մէթոտի հեղինակն ինչպէս գիտէ այս ամէնը: Ուստի՞ առած է նախապատմային մարդուն պատմութիւնը:

Արդարեւ կը վայլէ որ քիչ մը չափաւորութիւն ունենայ ով որ կը ձեռնարկէ այն բաներուն պատմութիւնն ընելու որ նախապատմական ճանչցուած են: Կարծիք մը որ քարացեալ մնացորդներու քանի մը աղօտ երեւոյթներուն վրայ միայն հաստատուած է, եւ է հակառակ հնագոյն ճանչցուած պատմական դիպաց, հին ազգաց աւանդութեանց, մարդկային սրտին ազնուագոյն զգացմանց, եւ ոչ սակաւ երեւելի գիտնոց դատողութեան՝ համարուելու չէ այնպէս ստոյգ ինչպէս ստոյգ է թէ կար Հռովմէական պետութիւն:

Ինչպիսի՛ էակ է մարդ, եւ ինչպէս գոյացած է, ասոնք իրարմէ բոլորովին տարբեր խնդիրներ են: Մովսիսի պատմութիւնը կ'ըսէ միայն թէ մարդ ստեղծուեցաւ յԱստուծոյ որ տուաւ անոր կենդանի հոգի մը ի նմանութիւն պատկերի իւր Արարչին եւ մարմին մը բաղկացեալ այն տարրէն որով կազմուած է երկիրս: Այսպէս կազմեալ մարդը պիտի ըլլար գեր ի վերոյ քան զամենայն կենդանի արարածս երկրի վրայ: Մենդ. Ա. 26—28, Բ. 7: Սուրբ գիրք ոչ ինչ կ'ըսէ մեզ նկատմամբ մարդուս ստեղծուելուն եղանակին, չըսեր թէ մարդ Աստուծոյ անմիջական գործողութեամբ ստեղծուեցաւ թէ բնական օրինաց միջոցաւ: Ճշմ սաղմոսին հեղինակը կը գործածէ ու-

չադրութեան արժանի ոճ մը: «Իմ գոյութիւնս չը ծածկուեցաւ քեզմէ, երբոր գաղտուկ տեղը շինուեցայ, երկրի խորութեանցը մէջ ճարտարութեամբ կազմուեցայ: Քու աչքերդ իմ անկատար կազմուածքս տեսան, ու անդամներուս բոլորը քու գրքիդ մէջ գրուած էին, որ ժամանակին պիտի կազմուէին, երբոր դեռ անոնցմէ մէկը չկար» (Սաղմ. ՃԼԹ. 15, 16): Այս կը ցուցնէ թէ մենք մեր սկզբնաւորութեան մէջ ներքին զարմանալի կապակցութիւն մը ունինք բնութեան նիւթական դրութեան հետ, «երկրի խորութեան» հետ, ուր «ճարտարութեամբ կազմուեցանք»: Սուրբ գրոց մէջ չկայ բան մը հակառակ որեւիցէ գիտնական ռեսուլթեան նկատմամբ եղանակին ստեղծագործութեան մարդոյ աստուածային զօրութեամբ: Արդ, դիցուք թէ ապացուցուի թէ առաջին մարդուն մարմինը ծնաւ անասնէ մը, թէ արարչագործ զօրութիւնն անասնութեան վրայ կերպով մը աւելցուց մտաւորական եւ հոգեւոր ազնիւ կարողութիւններ որ ըրին անասուներ մարդ, բայց ասկէ չի հետեւիր թէ հաւատք ընծայելու չէ ամէն բանի զոր կը յայտնէ Սուրբ գիրք: Լայել իւր Հնութիւն մարդոյ անուն գրքին մէջ (Antiquity of Man, ch. 24), կը ցուցնէ թէ մարդուս ծագումն եղաւ այն կերպով բայց եւ այնպէս իրրեւ «անբացատրելի գաղտնիք» կը ցուցնէ այս դէպքը: Կ'ըսէ նաեւ թէ «այս փոփոխութիւնը որով անասուներ եղաւ մարդ՝ այնպիսի փոփոխութիւն է որ առջի էակին (անասնոյն) եւ ետքի էակին մէջտեղ նոյնութեան կապը կը խզէ:»

Բայց ո՞վ կրնայ ասպացուցանել թէ մարդ այս կերպով ստեղծուեցաւ: Այս մասին ուրիշ կարծիք մը կրնայ նոյնպէս ընդունելի համարուիլ: Ամէն մարդ կ'ընդունի այն կարծիքը որ հաւանական եւ բանաւոր կը թուի իրեն: Մարդ շնչաւոր միանգամայն հոգեւոր էակ է: Անոր մարմինը իւր կազմութեան կողմանէ շատ նման է անասնոց մարմիններուն: Բայց եւ այնպէս կան նաեւ մեծ տարբերութիւններ ի մէջ մարմնոյ մարդոյ եւ մարմնոյ այն անասնոց որ նմանագոյն են մարդոյ: Ամերիկայի երկրաբաններէն եւ կենսաբաններէն նշանաւորագոյնը, Բրոֆ. Տէյնա, կ'ըսէ. «Մարդ իւր բարձր բնութիւնը կը ցուցնէ իւր նիւթական կազմուածքին մէջ: Անոր բազուկները շինուած չեն քալելու, այլ ծառայելու գլխոյն, իմացականութեանը, եւ հոգւոյն: Մարդ կանգուն կը կենայ, մարմինը բոլորովին դրուած է ուղեղին ներքեւ որուն կը հստատակի, եւ անոր ոտքերը շինուած են միայն գետնի վրայ կենալու եւ ընթանալու ոչ թէ ծառերու բունն ի վեր մագլցելու ինչպէս են ոտք կապիլ: Մարդուս բոլոր արտաքին կազմութիւնն այս եւ ուրիշ նկատմամբ կը ցուցնէ իւր ներքին կազմութեան աստուածային պատկերը: Մարդակապիկն որ իւր կազմուածքին կողմանէ նմանագոյնն է մարդոյ՝ ունի մարդուս ուղեղին հազիւ կիսոյն չափ ուղեղ, եւ մարդը մարդակապիկին հետ միացնող օղակ մը գտնուած չէ: Երկրաբանական քննութիւններէն կը սորվինք որ մարդ, կենսական արարածոց գլուխը, շատ հեռու եւ անջատեալ կը մնայ անասնոց մէջ մարդու ա-

աւելագոյն նմաններէն:» Dana's Abridged Geology, pp. 241, 262:

Նորածին մանկան մը համար կրնանք ըսել թէ ըստ երեւութին անասուն է միայն, բայց որչափ շուտ կը տեսնենք անոր մէջ կարողութիւններ եւ ընդունակութիւններ բոլորովին տարբեր անոնցմէ զորս ունի որ եւ իցէ անասուն: Մանուկն ունի հոգի որ քանի մը տարիէն կ'ըլլայ Սոկրատ մը, Պէյզզըն մը եւ Նեւտոն մը: Կ'ապրի խորհրդածութեան եւ զգացման աշխարհի մը մէջ ուր երբէք չի մտներ անասունը: Յետնագոյն վայրենի մարդն անգամ ունի այս հոգին, բարձրագոյն անասունը չունի լայն եւ չկրնար երբէք ստանալ: Ոչ մի փիղ ունի սյսօր տարբեր վիճակ այն վիճակէն յոր կը գըտուէին փիղք յաւուրս Մենեսի կամ Նոյայ: Ոչ մի ռեսակ կ'ապրի դոյզն զարգացում ունեցած է հալարաւոր տարիներու մէջ: Սակայն մարդուն ընդունակութիւնն եւ յարմարութիւնն յառաջադիմութեան գրեթէ անսահման է: Բայց մարդը նաեւ բարձր դիրքէ մը կրնայ իյնալ ստորին եւ թշուառ վիճակ մը: Նայեցէք այն թշուառներուն որ կը պտտին այսօր հին ժամանակաց փառաւոր քաղաքներուն, Նինուէի, Բաբելոնի, Տիւրոսի եւ Պաալպէքի աւերակաց մէջ: Ո՞ւր է այսօր Արաբաց մէջ գիտութիւնը զոր ունէր այս ազգը Հարուն էլ Բաշիտի ժամանակ: Ո՞ւր են Պերսիկղեսի եւ Մեծին Աղեքսանդրի ժամանակաց Հելլենք: Ի՞նչ եղաւ նախնոյն Հոովմայ մեծութիւնն եւ փառքը: Ի՞նչ է այսօր Եգիպտոս, «Թագաւորութեանց ստորնագոյնը», առ թագաւորութեամբ նախնի Փարաւոնաց, շինո-

զաց բուրգերու, կոթողներու, դամբարաններու եւ
 պալատներու որոց մնացորդք կը հիացնեն զաշ-
 խարհ: Ոչք էին բնիկք Ամերիկայի որ շինեցին մե-
 ծամեծ քաղաքներ Մէքսիգոյի եւ Կուադէմալայի
 մէջ, եւ բոլոր արեւմտեան կիսագունտին մէջ թո-
 ղուցին յիշատակարաններ քաղաքակրթութեան մը
 որ շատ բարձր էր քան զքաղաքակրթութիւն այն
 տեղերու բնիկներուն երբ Ամերիկա գտնուեցաւ
 Կոլումպոսէ: Մարդ ինչպէս որ կրնայ բարձրանալ,
 նոյնպէս եւ կրնայ իյնալ եւ վատթարանալ: Քա-
 ղաքակրթեալ երկիրներու մէջ կը տեսնենք որ ձա-
 խող պարագաներու տակ ժողովրդեան դասէն ո-
 մանք շատ կը ստորնանան եւ կ'ապականին: Կը
 տեսնենք նաեւ որ երբ ազգերը կը մեծնան եւ կը
 բազմանան, կը վանեն տկար ցեղերն աղէկ կլիմա-
 ներէ եւ բարերեր դաշտերէ եւ հովիտներէ դէպի
 լեռներ եւ այնպիսի երկիրներ ուր դժուարին է
 ապրիլ, մինչեւ վերջապէս այնպիսի ցեղերէն ոմանք
 կը ստիպուին քաշուիլ սառուցեալ տեղեր ուր լա-
 բոնիացիք, Էսքիմոներ եւ Բադակոնիացիներ հազիւ
 կը վարեն թշուառ կեանք մը, եւ այլք կը ստիպ-
 ուին փախչիլ աւազուտ անապատներ եւ մահա-
 շունչ ճախիններ, ինչպէս են յԱփրիկէ, եւ կը հաս-
 նին այն թշուառ վիճակին յորում կը գտնենք հիմա
 այն տեղերու բնակիչները: Սէյլան կղզւոյն մէջ
 կայ յետին աստիճան բարբարոս ցեղ մը որոյ լե-
 ղուն է աղաւաղումն հին Սանսքրիթ լեզուին: Այս
 կը ցուցնէ թէ այն ցեղի մարդիկ են սերունդ
 Հնդկաստանի Արիական աշխարհակալաց, եւ ժո-
 ղովրդեան մեծագոյն մասէն զատուելով իրենց

թչնամիներէն վոնտուեցան Սէյլանի լեռները ուր Արիական բարձր քաղաքակրթութենէն իյնալով եղան թշուառ բարբարոսներ, ինչպէս են արդ: Տես Բողինսընի Origin of Nations p. 7:

Լընորման, իւր Manual of the Ancient History of the East գրքին մէջ, Հատոր Ա. էջ 24, 25, աղէկ կ'ըսէ Նախապատմական Հնախօսութեան (Արքելօսութեան) համար թէ այս նոր գիտութիւնն «նման բոլոր այն գիտութեանց որ դեռ իրենց տղայութեան մէջ են, յանձնատպաստան է, եւ կը յանդգնի (այսինքն ոմանք այս նոր գիտութեան հեռեւեղներէն) կործանել աւանդութիւնը, ջնջել բոլոր հեղինակութիւնը, եւ ցուցնել զինք միայն կարող պատասխանելու մարդու ծագման խնդրոյն: Յանդուգն յանձնատպաստանութիւն է այս: Նախապատմական Հնախօսութիւնը դեռ իւր տղայութեան մէջ է, եւ շատ թերի է եւ անկարող լուծելու շատ խընդիրներ: Գիտուններ կը փափաքին հաստատել այս գիտութեան վերաբերեալ դրութիւն մը, եւ կ'աճապարեն որեւիցէ դրութիւն հիմնել անբաւական գիտողութեանց վրայ: Վերջապէս» կ'ըսէ Լընորման ինչպէս որ շատ յայտնի է, «այս գիտութեան վերաբերեալ բոլոր իրողութիւնները դեռ հաստատուած չեն կատարեալ ստուգութեամբ:»

Բայց ինչ իրողութիւններ հաստատուած են: Հաստատուած իրողութիւններէն մին սա է թէ ամենէն հին քարացեալ մարդկային գանկեր կը ցուցնեն Ֆիզիքական կազմութիւն մը նման կազմութեան այս աւուր մարդոյ: Ասոնցմէ ամենէն հին գանկերէն մէկուն համար կ'ըսուի թէ արդի

փիլիսոփայի մը կամ գիտնոյ մը գանկը համարուելու չափ խոշոր է: Հըքսլէյ եւ Տէյնա կը վկայեն թէ ամենէն հին գանկերը այս դարուս Եւրոսպացոց գանկերուն հետ համեմատուելով միջին են մեծութեամբ: «Մինչեւ ցարդ գտնուած գանկերուն մէջ ամենէն ստորինը,» կ'ըսէ Հըքսլէյ, «չկրնար համարուիլ մնացորդ էակի մը որ մարդու եւ կապկին մէջ տեղ ըլլայ:» (*) Երկրաբանութիւնը որեւիցէ փաստ չընծայեր ի նպաստ մարդուս սերելուն կապկէ կամ ուրիշ որեւիցէ անասնէ:

Դարձեալ, Եւրոսպայի մէջ մարդոց ամենէն հին հետքերը կը ցուցնեն թէ մարդիկ գեր ի վերոյ էին քան հզօրագոյն եւ վայրագագոյն անասունները, թէ գիտէին կրակ վառել, ունէին հանճար քարէ եւ ուրիշ նիւթերէ գործի եւ գէնք շինելու, թէ ունէին թաղման արարողութիւններ, եւ կը հաւատային հանդերձեալ կենաց: Այս ապացոյցներուն հետ կան նաեւ ուրիշ ապացոյցներ թէ անոնց ժամանակէն ետքը կլիմայի մեծ փոփոխութիւններ, նաեւ երկրիս երեսին վրայ փոփոխութիւններ եղած են: Բայց բնաւ ապացոյց չկայ թէ նախապատմական մարդիկ գոյացած են այն տեղերն ուր յիշեալ հետքերը գտնուած են: Հաւանական է թէ անոնք որոց կը վերաբերին այն մնացորդք՝ էին տկար ցեղեր որ զօրաւոր ցեղերէ քըչուեցան մեղմ կլիմաներէ եւ բարեբեր երկիրներէ յորս կար բարձր քաղաքակրթութիւն:

Բոլոր աւանդութիւններն եւ պատմութեան վկայութիւնները միաբան են ցուցնելու թէ մար-

(*) Dana's Abridged Geology. p. 238.

դուս ծագումն եղաւ Եփրատ եւ Տիգրիս գետերէ
 ոռոգեալ ջերմագոյն եւ բարեբեր երկիրներու մէջ :
 Երբ բնակիչք աւելցան հոն եւ գաղթականու-
 թիւն հարկ եղաւ, մարդիկ անկէ գացին դէս ա-
 րեւելք, Ասիոյ աւելի զուարճալի կողմերը, դէս ա-
 րեւմուտք յԵգիպտոս եւ Միջերկրական ծովուն
 շրջակայ երկիրները, դէս ի հիւսիս եւ դէս ի հա-
 րաւ ցորչափ դաղթականութեան հզօր ալիք ետե-
 ւէն գալով մղեց տկար մը դէս առաջ, եւ այսպէս
 տարածուեցան մարդիկ աշխարհի վրայ ամէն կողմ
 ուր որ կարելի էր ապրիլ :

Մարդ ինչ եղանակաւ ալ գոյացած ըլլայ, ի
 սկզբանէ անտի էր մարդ : Որեւիցէ ապացոյց չկայ
 թէ մարդ ի բնէ էր մարդակեր : Մարդակերու-
 թիւնն անբնական է, հետեւանք է յետին կարօ-
 տութեան : Այն ատեն միայն սովորութիւն կ'ըլլայ
 մարդակերութիւնը, երբ մարդիկ իրենց բնական
 վիճակէն ինկած են յետին վատթարութեան եւ
 ապականութեան մէջ : Մարդկային ազգի մանկու-
 թիւնն էր վիճակ անփորձութեան : Մարդ անա-
 տեն չունէր գիտութիւն որ կու գայ դիտողութենէ
 եւ փորձառութենէ, եւ ոչ արուեստներ որք յետոյ
 հնարուեցան (Տես Ծննդ. Դ. 20—22), բայց չէր
 ի հարկէ կամ հաւանականապէս նման գազանային
 վայրենեաց : Վայրենի կամ բարբարոս անունը կըր-
 նանք տալ ընկերութեան պարզ եւ անոպայ վիճա-
 կին. բայց այս վիճակը չէ ի հարկէ Ափրիկէի կամ
 Բոլինէզիոյ դազանամիտ վայրենեաց վիճակին նման,
 այլ է արդիւնք բարձր վիճակէ մը վատթարացած
 ըլլալու : Այս ապացուցուած է այնու զի այս

վատթարացեալ մարդոց մէջ կան զաղափարներ եւ սովորութիւններ որոց ծագումը չեն գիտեր, աւանդութիւններ՝ զորս իրենք հնարած չէին կրնար ըլլալ այն վայրենի վիճակին մէջ. երբեմն նաեւ կան յիշատակարաններ բարձրագոյն քաղաքակրթութեան զոր չէին կրնար իրենք իրեւ վայրենիներ ծաղկեցուցած ըլլալ: Նաեւ լեզուք զոր կը խօսին այն վայրենիք ապացոյց են մեր ըսածին: Բաց աստի կրնանք ստուգիւ ըսել նաեւ թէ, եթէ բոլոր նախապատմական ժողովուրդներ ժամանակաւ այսպիսի վայրենիներ էին, կարելի չէր որբւնէիցէ յառաջագիտութիւն քաղաքակրթութեան մէջ: Քանզի կը տեսնենք որ այսպիսի վայրենիներ ինքնին երբէք չեն ելլեր այն վիճակէն. այլ հետզհետէ աւելի կ'իյնան եւ կը վատթարանան մինչեւ որ արտաքին աղղեցութիւն մը ներդործէ անոնց վրայ, ինչպէս տեսնուեցաւ Ամերիկայի վայրենեաց վրայ: Քաղաքակրթեալ Քրիստոնէից կողմանէ մեծամեծ ջանքեր միայն կրցան ասոնց փոխել տալ վայրենութեան վիճակն, եւ մտնել քաղաքակրթուելու շաւղին մէջ: Վերը յիշեցինք թէ աշխարհի որքան մասերուն մէջ հիմա կան բնակիչներ որ քաղաքակրթութեան մասին շատ ստորին են քան զոր էին երբեմն այն տեղերու նախնի բնակիչք: Պատմութիւնը կը ցուցունէ օրինակներ քաղաքակրթութեան զարգացման այն ժողովրդոց մէջ որ ի վեր էին քան այն ստորնագոյն վայրենիները, բայց պատմութիւնը չունի ոչ մի օրինակ թէ այնպիսի վայրենիք քաղաքակրթուած են առանց աղղեցութեան արտաքին քաղաքակրթեալ զօրութեան մը:

Ուստի հարկաւ կը հետեւի թէ մարդ իւր գոյութեան սկիզբը չէր վայրենի որ հազիւ կ'որոշուէր վայրի անասունէ մը, ինչպէս կը պնդեն անասուած փիլիսոփաներ որոց կը հետեւի Մէթոտի հեղինակը : (*)



Ե.

Յատուած Մէթոտի հեղինակին մասին

Այս կարեւոր նիւթն ըստ արժանւոյն եւ ուղիղ ացատրելու համար հարկ է մեծ հմտութիւն եւ աղէկ դատողութիւն : Մէթոտի հեղինակն այս մասին հետեւած է այն ընթացքին զոր գործածած է Տրէյբըր անուն Ամերիկացի հեղինակն իւր երեւելի գործին մէջ որ կը կոչուի «Պատմութիւն մտաւորական զարգացման Եւրոպայի» (History of the Intellectual Development of Europe), եւ որ թարգմանուած է Գաղիերէնի : Մէթոտի հեղինակը զՏրէյբըր կը յիշէ իբրեւ հեղինակութիւն իւր խօսքերէն շատերուն (Տես էջ 26, 41, 45, 67, 71, 76, 100, 106 եւն.), եւ այնչափ շատ տեղեր (նոյն խակ այն տեղեր յորս յանուանէ չյիշեր զՏրէյբըր) կը գործածէ բացատրութիւններ նման բացատրութեանց Տրէյբըրի որ չենք կրնար տարակուսիլ թէ իւր գաղափարներէն շատերն առած է Տրէյբըրէ : Բայց Մէթոտի հեղինակը երբեմն սխալ կը հասկնայ Տրէյբըրի մտքը, եւ շփոթ կերպով

(*) Տես «Նախնական Մարդը» (Primitive Man by the Duke of Argyll). Բոլինտոնի «Ծագումն ազգաց» Rawlinson's Origin of Nations, pp. 1—16):

իրարու կը խառնէ ինչ որ Տրէյբըր ըսած է իրարմէ տարրեր բաներու վրայ: Քանի մը տեղ այնպիսի բաներ կ'ըսէ որ հակառակ են Տրէյբըրի խօսքերուն:

Զորօրինակ, Տրէյբըրի գիրքին մէջ կայ գլուխ մը Հնդկաց աստուածաբանութեան եւ Եգիպտական քաղաքակրթութեան վրայ (Հատ. Ա. Գլ. Գ.) եւ այս գլխոյն մէջ Տրէյբըր տեղեկութիւն կու տայ վէտաներու կամ Հնդկաց ամենէն հին նուիրական մատեաններուն վրայ:

Մէթոտի հեղինակը (էջ 18) կ'ըսէ, «Զորս վէտաները, որոնք Հնդկաց սուրբ գիրքերն են ու նորագոյն Սանսքրիթ լեզուով մը գրուած»։ Մինչ Տրէյբըր (Նիւ Եորքի տպագրութիւն 1876, Հատ. Ա. էջ 58) կ'ըսէ, «Այս գիրքերը գրուած են հին Սանսքրիթերէն որ է մայր այժմու Սանսքրիթերէնի:» Արդարեւ վէտաներու լեզուն այնպէս կը տարրերի «նորագոյն» կամ հասարակ Սանսքրիթերէնէ որ կրթեալ Պրահմիններու մէկ փոքր մասը միայն կրնայ հասկնալով կարգաւ զայն: Տես Allen's India, ancient and modern, p. 565:

Վէտաներուն մէջ կայ նկարագրութիւն մը Պրահմինական դրութեան նախնական ձեւին նախ քան բաժանիլն Հնդկաց այլեւայլ դասերու: Այն գիրքերը կը ցուցնեն զԱստուած իբրեւ գերագոյն Արարիչ եւ Տէր տիեզերաց, «Նաեւ կը ճանչնան կարգ մը արարածներ ի վեր քան զմարդ, այսինքն տարերաց եւ աստղերու աստուածներ, կ'անձնաւորեն աստուածութեան ստորոգելիքը:»

Մէթոտի հեղինակը կը նկարագրէ զՊրահմա, վիշնու եւ Սիվա, իբրեւ երեք անձինք Հնդկաց

երրորդութեան : Այս նիւթին վրայ եւ վիշնուի մարմնատութեանց վրայ խօսելէ ետքը կը յարէ . «Չորս վէտաները . . . այս սրբազան հանդիսի հազներդը կը պարունակեն իբրեւ աւանդութիւն» (Մէթոտ . էջ 17, 18) : Բայց Տրէյբըր կը ցուցնէ (Հատ. Ա . էջ 61, 62) թէ վէտաները կը ճանչնան միայն Ակնի, Ինտրա եւ Սիւրիա իբրեւ երեք ձեւեր միեւնոյն տիեզերական հոգւոյ, եւ կ'ըսէ թէ «նորագոյն Հնդիկ երրորդութիւնը, Պրահմա, վիշնու եւ Սիւլա յիշուած չէ վէտաներու մէջ :» Տրէյբըր կը վկայէ նաեւ թէ վէտաները «կ'ընդունին թէ պաշտելի են ստորակարգեալ հոգիներ, ինչպէս մոլորակներ, կամ կիսաստուածներու հոգիներ որ կը բնակին օդին, ջուրերու եւ անտառներու մէջ,» բայց վէտաները «հրաման չեն տար պաշտել աստուածացեալ մարդիկ, ոչ պատկերներ եւ ոչ տեսանելի ձեւեր .» ըսել է թէ Հնդիկ կուսպաշտութիւնը յետոյ ծագում առած է : Մէթոտի հեղինակն այնպէս կը ցուցունէ թէ վէտաները կը սորվեցնեն որ «մարդս Աստուծմէ ծնած՝ դարձեալ Աստուծոյ կը դառնայ, նէր--ան ըսուած յաւիտենական քունը կամ կեանքը վայելելու» (Մէթոտ էջ 18) : Բայց Տրէյբըր ուղիղ կը խօսի նէր--անոյն նկատմամբ ըսելով թէ նէր--ան դառնալ չէ յԱստուած այլ ոչնչանալ, եւ այս վարդապետութիւնը ոչ վէտաներու եւ ոչ նորագոյն Պրահմիականութեան վարդապետութիւն է, այլ Պուտտայականութեան անաստուածական դրութիւն մը՝ որ ծագեցաւ հակառակ Պրահմիականութեան : «Ամենաստուածեան Պրահմինը,» կ'ըսէ

Տրէյբըր, «կը յուսայ դառնալ Աստուծոյ, բայց Պուտոսյականը չուենալով Աստուած, կը սպասէ ոչնչանալ» կամ նէր—ն—: (Տրէյբ. Հատ. Ա. էջ. 71):

Մէթոտի հեղինակը մարդկային յառաջադիմութիւնը ցուցնելու համար կը յօրինէ համացոյց (synoptique) տախտակ մը, զոր օրինակեցիւնք վերը էջ 8: Տրէյբըր կը ցուցնէ թէ Ասիոյ եւ Եգիպտոսի մտաւորական զարգացման հետ բաղդատուելով Եւրոպայի մտաւորական զարգացումն անցած է տեսակ մը իրարու յաջորդող շրջաններէ, զոր կը նմանցունէ մարդու մանկութեան, սպտանեկութեան, երիտասարդութեան եւ կատարեալ հասակին, բայց կը նկարագրէ նաեւ թէ աղքատաց ծերութիւնն եւ մահն ալ այնպէս ստոյգ է ինչպէս անհատ մարդոցը: Տրէյբըր առաջին շրջանը կը կոչէ ոչ «Բնազդմային Մէթոտ», այլ «Դիւրահաւատութեան» դար կամ շրջան, որմէ ետքը կու գայ 2. «Զննութեան շրջան», 3. «Հաւատոյ շրջան», 4. «Տրամաբանութեան շրջան», 5. «Զառամութեան շրջան» (Հատ. Ա. էջ 5, 19): Ներկայ շրջանն է Եւրոպայի «Տրամաբանական շրջան», որոյ յատկանիչն է միութիւն գիտութեան բնագ արուեստից (Հատ. Բ. Գլ. Ե—ԺԱ): Փայլուն կերպով կը նկարագրէ յառաջադիմութիւնը զոր բրած է Եւրոպա, եւ կը ցուցնէ թէ ինչ փառաւոր սիտի ըլլայ ասպագայն երբ կատարեալ հասակի շրջանը մտնէ Եւրոպա, բայց ցուելով կը յարէ. «Ազգերն ալ անհասանելու սլէս կը ծնին, կ'աճին եւ կը զարգանան, եւ յետոյ կը մեռնին: Մին իւր վախճանին կը հասնի կանուխ. միւսը կ'ապրի մին-

չեւ որ կատարելութեան հասակը հասնի: Մին տկարութեամբ իւր տղայութեան ատեն կը մեռնի, միւսը քաղաքային հիւանդութեամբ կը կորսուի, ուրիշ մը քաղաքական անձնասպանութիւն կ'ընէ, եւ այլ ոմն կը հասնի ի խոր ծերութիւն: Բայց իւրաքանչիւրն ունի յառաջադիմութեան կանոնաւոր ճամբայ մը, եւ այն ճամբով կը հասնի իւր վախճանին, ինչ որ ալ ըլլայ այն վախճանը» (Հատ. Բ. էջ 595): Տրէյբըր բան մը չըսեր «անազգային եւ կամ ըսենք՝ համաշխարհային լուսաւորութեան մը ֆանանին» նկատմամբ ուր կը դիմեն, ըստ բանին Մէթոտի հեղինակին, մեծ մտքերը՝ իբրեւ վերջին կէտ մարդկութեան: Եթէ Տրէյբըր աւելի յստակ տեսութիւն ունենար Աւետարանի վրայ, եւ աւելի ճանչնար զայն իբրեւ կենարար զօրութիւն անհատ մարդու եւ մարդկային ընկերութեան համար, կարող պիտի ըլլար նշմարել աւելի պայծառ վախճան մը մարդկային սրտմտութեան քան զոր կը նկարագրէ: Բայց դարձեալ Տրէյբըր մեծ արժէք կու տայ Քրիստոնէութեան իբրեւ կարեւոր տարր մարդկային յառաջադիմութեան: «Չինաստան», կ'ըսէ, «դարեր առաջ մտաւ իւր տրամաբանական շրջանը», որ տուաւ անոր «զարմանալի երկայնակեցութիւն մը» (էջ 595), բայց «Չինաստան քաղաքային կենաց վերջին շրջանը կ'անցունէ Պուտտայականութեան ազդեցութեան ներքեւ որ չունի որեւիցէ միսիթարութիւն. Եւրոպա կը մօտենայ այն շրջանին Քրիստոնէութեան ազդեցութեան ներքեւ: Ընդհանուր բարեսիրութիւնը հարկաւ աւելի աղէկ արդիւնք կը բերէ քան անընկերասէր դոգոզութիւնը:

Պայծառագոյն է յոյսն այն ազգաց որ անկեղծ կրօնական զգացմամբ վառած են եւ որ, ինչ որ այլլայ անոնց քաղաքական պատմութիւնը, միշտ կրօնատէր եղած են, քան զյոյս այն ժողովրդոց որ անձնատուր են նիւթական շահերու, եւ կորուսած են բոլոր յոյս ասպագայի վրայ, եւ կատրինն առանց Աստուծոյ» (Հատ. Բ. էջ 400):

Հարկ չէ մեզ ջանալ ցուցնել թէ ով աւելի ուղիւ է, Տրէյբըր թէ Մէթոտի հեղինակն, այն տեսութիւններուն մէջ զոր կ'ընեն մարդկային ազգին յառաջադիմութեան նկատմամբ: Բաւական է մեզ ցուցնել մի քանի տարբերութիւնները որ կան անոնց մէջ: Ըստ Մէթոտի՝ երկրորդ շրջանը, այսինքն հաւատական շրջանը կամ մէթոտը կը վերջանայ Հելլենացւոց արթնութեամբ, եօթը դար յառաջ քան զՔրիստոս: Տրէյբըր կ'ըսէ թէ հաւատական դարն ի Յունաստան կը սկսի Սոկրատով, հինգերորդ դարուն մէջ նախ քան զՔրիստոս, եւ կը շարունակէ քիչ աւելի քան հարիւր տարի: Նախընթաց շրջանը կը կոչէ զննութեան շրջան, եւ կ'ըսէ թէ այս շրջանը կը սկսի Թաղէսով որ ծնաւ 640 ին նախ քան զՔրիստոս: Ուստի եւ այն շրջանը տեւեց իբր 200 տարի: Մէթոտի հեղինակին խօսքին նայելով երրորդ շրջանը, կամ Տրամաբանական Մէթոտը, կը սկսի 700 տարի առաջ նախ քան զՔրիստոս, եւ կը տեւէ մինչեւ ԺԵ. ԺԶ դար Քրիստոնէական թուականին: Ըստ Տրէյբըրի Հելլենաց Տրամաբանական շրջանը կը սկսի Արիստոտելով, իբր 550 տարի յառաջ նախ քան զՔրիստոս, եւ կը վերջանայ Քրիստոնէական Բ. կամ Գ.

բարուն: Այս շրջանէն ետքն եկաւ Յոյն փիլիսոփայութեան ծերութեան հասակն եւ մահը յաւուրս Յուստինիանոսի ի Զ. դարուն:

Տրէյբըր ընդհանուր տեսութիւն մ'ընելով Եւրոպայի վրայ կը յայտնէ թէ Եւրոպայի համար զննութեան շրջանը սկսաւ Կոստանդիանոսի դարձէն ի Քրիստոնէութիւն ի Դ. դարուն, եւ երկարեցաւ մինչեւ Օգոստինոսի ժամանակն ի Ե. դարու: Յետոյ Տրէյբըր կը յարէ թէ Հաւատական շրջանը նախ՝ արեւելքի մէջ սկսաւ հեթանոսութեան կործանումէն ի ձեռն Քրիստոնէութեան, եւ տեւեց մինչեւ ի ծագումն Մահմետականութեան որմէ ետքը եկաւ զառստութեան հասակը եւ մահը. երկրորդ՝ Եւրոպայի մէջ կը սկսի Եկեղեցւոյ միութենէն ընդ պետութեան առ Քրիստոնեայ կայսերօք, եւ տեւելով հազար տարի՝ տակաւ առ տակաւ տեղի կու տայ արուեստից հետ միացեալ արամաբանութեան շրջանին յորում կը գտնուինք այժմ:

Այսպէս ըստ Տրէյբըրի «Հաւատական Մէթոտի» կը վերաբերին Սոկրատի, Պլատոնի եւ Պերիկլեսի պէս անհատներ եւ երկար ժամանակ, իսկ ըստ Մէթոտի հեղինակին կը վերաբերին Տրամաբանական Մէթոտի: Մէթոտի հեղինակը թէեւ այնչափ շատ բան կը քաղէ Տրէյբըրէ, եւ շատ բաներ հաստատելու համար իրրեւ հեղինակութիւն կը յիշէ զՏրէյբըր, սակայն բնաւ ակնարկութիւն մը չընենր այս մեծ տարբերութեան որ կայ իրեն եւ Տրէյբըրի մէջտեղ այս կարեւոր խնդրոց վրայ:

Մէթոտի հեղինակին մէթոտի նկատմամբ ըրած

սխալ խօսքերէն շատ տարրեր է յստակ եւ
 ազդու բացատրութիւնը զոր Տրէյբըր կու տայ եւ-
 րոսպայի, եւ մասամբ մը Ատիոյ եւ Ափրիկէի յառա-
 ջադիմութեան վրայ անոնց պատմութեան իրարու
 յաջորդող շրջաններուն մէջ: Ընկերական յառաջա-
 դիմութեան գաղափարը որ ցուցուած է «Եւրոպայի
 մտաւորական յառաջադիմութեան պատմութեան
 մէջ» վսեմ է իւր փառացի մեծութեամբ: Ըստ բանի
 Տրէյբըրի «Այն գաղափարը կու տայ մարդուս ներ-
 կայ անցաւոր իրաց եւ ժամանակի ստուերներուն
 մէջ տեսնել յաւիտենականը: Թողլով անհատն Նա-
 խախտանամութեան աչքին տակ՝ կը ցուցունէ: Ընկե-
 րութիւնն ըստ օրինաց կառավարութեան... Այս-
 պէս ընդունիլ սկզբնական օրէնք, եւ հաստատել
 թէ ասոնք անսխալութիւն են եւ ընդհանուր, եւ մեծ
 ազդեցութիւն ունին աշխարհիս կառավարութեան
 մէջ, բնաւ հակառակ չէ ընդունելու միանգամայն
 թէ մարդս ունի ազատ կամք: Այլեւայլ կէտերէ
 նկատելով այլեւայլ գաղափարներ կը ստանանք որ
 եւիցէ բանի վրայ: Ով որ բազմամարդ քաղաքի
 մէջ է, մարդոց գործերը միայն կը տեսնէ, եւ եթէ
 իւր կարծիքը կազմէ այն բաներէն միայն զորս կը
 տեսնէ՝ պարտի հետեւցնել թէ իրաց ընթացքը բո-
 լորովին կախում ունի մարդկային անստոյգ կամքէ:
 Բայց ով որ բաւական բարձր կ'ելլէ, չի տեսներ
 մարդոց անցաւոր վէճերը եւ կոխներն, եւ չի լսեր
 անոնց հակառակութիւնները...: Երբ մարդոց մօտ
 ըլլալով նայինք իրաց վրայ, կը տեսնենք մարդոց
 հետազօտութիւններուն արդիւնքը. եթէ հեռու ել-
 լենք, կը նշմարենք Աստուծոյ վսեմ տեսութիւնն ի-

բայ վրայ: Հնդիկ փիլիսոփայ մը իրաւամբ ըսած է թէ ով որ կը կենայ սրբնթաց գետի եզերքը, կը տեսնէ կարգաւ գետին այլեւայլ մասերն որ իրարու ետեւէ կը սահին կ'երթան, բայց ով որ բարձր տեղ մը կեցած է, մէկ հայեցուածով կը տեսնէ բոլոր գետն իրրեւ անշարժ արծաթեայ թել դաշտաց մէջ: Այս երկու մարդոց մին կրնայ համարուիլ օրինակ՝ ցուցնելու համար թէ մարդ այս աշխարհի մէջ ինչպէս տակաւ առ տակաւ կը ստանայ գիտութիւն եւ փորձառութիւն. եւ միւսը՝ ցուցնելու համար թէ ինչպէս Աստուած մէկէն եւ անմիջապէս կը գիտնայ ամենայն ինչ: Այս գիրքին մէջ պիտի խօսիմ օրինաց վրայ: Անցաւոր երեւոյթներէ բաղկացեալ աշխարհի մէջ պիտի ջանամ սրաշտպանել օրինաց անկորստականութիւնն եւ վեհափառութիւնը եւ ցուցնել թէ մարդ իւր ընկերական ընթացքին մէջ ինչպէս յառաջ կ'երթայ օրինաց իշխանութեան ներքեւ: Թերեւս անհաճոյ շաւղէ մը տանելով ընթերցողս, այն ցնորական երեւոյթներէն որ զմեզ կը շրջապատեն եւ բռնի կը գրաւեն մեր ուշադրութիւնը՝ պիտի տանիմ ուրիշ բանի մը որ այն երեւոյթներուն ետին կայ ի լուծեան եւ ի զօրութեան: Ընթերցողին խորհուրդները պիտի տանիմ շօշափելիէն առ անտեսանելին, փոփոխելիէն առ անփոփոխն, սահմանաւորէն առ անսահմանն, անցաւորէն առ յաւիտենականն, մարդոց միտքը մեծապէս զրազեցնող հնարքներէ եւ կամեցողութիւններէ՝ նախասահմանեալ եւ անդիմադրելի բաներու որ հետեւանք են Աստուծոյ կամաց» (Հատ. Ա. էջ 20),

21, 22): Ըստ գաղափարին Տրէյբըրի Աստուած չէ ծնունդ տղայական երեւակայութեան, այլ խոկական էակ մը որոյ գոյութեան ասպացոյցն ընդունուած է բարձր հանճարներէ եւ զոր ճանչնալ է ազնուագոյն եւ ազնուացուցիչ գաղափարն որ երբէք մուտ գտած է մարդկային մտաց մէջ: Մարդկային ամենաբարձր խորհուրդն այն է որ կը տեսնէ բնական օրինաց անխփփօս դրութեան մէջ «նախնական խմաստութիւն որ կրնար կանխատեսել հետեւանքներն ասպագոյ դարերու մէջէն, եւ զանոնք կարգադրել ի սկզբան», եւ այսպէս տալ մարդոց գործելու ասպատութիւն եւ բարոյական սրտաստանատուութիւն, մինչ «Աստուծոյ խորհուրդները կը գործադրուին» (Հատ. Ա. էջ 20, 100): Արեւելցին, այսինքն Հնդիկն եւ Չինաստանցին, Եւրոպացիէն տարբեր գաղափարներ ունի նկատմամբ մարդոց, քանզի տարբեր տեսութիւններ ունի աշխարհիս որպիսութեան նկատմամբ: «Մին (Արեւելցին) կը տեսնէ յաշխարհի միայն հսկայական մեքենայ մը որոյ մէջ աստղեր եւ գունտեր գորութիւն կը սփռեն եւ կ'անցնին յառաջագոյն սահմանեալ փոփոխութիւններէ: Միւսը (Եւրոպացին) լաւագոյն փիլիսոփայութեամբ եւ բարձրագոյն գիտութեամբ կ'ընդունի անձնաւոր Աստուածն որ կը դիտէ եւ կը կարգադրէ գէտքերն որք որպէս թէ ընդարձակ հայելոյ մը մէջ ակներեւ կը կենան իւր առջեւ» (Հատ. Բ. էջ 565): Արգարեւ Տրէյբըր կ'ըսէ թէ «մարդիկ դիւրաւ կը սխալին երբ կը բացատրեն տիեզերքը հոգեւոր սկզբունքով մը որ կը գործէ առանց օրինաց, այն-

պէս որ նուստադոյն կուսպաշտութիւնն (fétichism) կրնայ նշմարուիլ բնական գիտութիւներէն շատերուն տղայութեան մէջ,» եւ կը պնդէ թէ բնութեան բոլոր ներդաշնակութիւնն եւ գեղեցկութիւնն արդիւնք են օրինաց ներգործութեան (Հատ. Ա. էջ 100), բայց կը հաստատէ նաեւ թէ «Տիեզերական, անփոփոխ եւ յաւիտենական օրէնքն» է արդիւնք «նախնական խորատես իմաստութեան որ կարող էր տեսնել հետեւանքներն եւ կարգադրել զանոնք,» եւ կամ լաւ եւս է ըսել, Թիեզերք բոլոր իւր օրինօքն է գործ «անձնաւոր Աստուծոյ մը» որոյ նախախնամութեան ներքեւ են բոլոր անհատ մարդիկ: Տէ՛ Տրէ՛յքէ՛րէ՛ - - - - -

Տրէ՛յքէ՛րէ՛ կը ցուցնէ թէ մարդկային յառաջադիմութիւնը միայն բնական իրաց վրայ գիտութիւն եւ բնական զօրութեանց վրայ իշխանութիւն ստանալ չէ, այլ նաեւ ստանալ ուղիղ գաղափարներ նկատմամբ տեղւոյն զոր կը բռնէ մարդ Թիեզերաց մէջ, նկատմամբ յարաբերութեան զոր ունի մարդ ֆիզիքական բնութեան, իւր նմանեաց եւ իւր գոյութեան Հեղինակին հետ: Չափաւոր մտաւորական եւ ընկերական յառաջադիմութիւն առանց հաւատոյ յԱստուած՝ կարելի է. բայց հաւատք հարկաւոր է բարձրագոյն յառաջադիմութեան համար: «Տխուր իրողութիւն է» կ'ըսէ Տրէ՛յքէ՛րէ՛, «թէ Չինաստանի մէջ Պուտտայականութիւնը տարած է բոլոր Ժողովուրդն ոչ միայն անտարբերութեան այլ եւ բացարձակ անաստուածութեան: Չինացիք սկսած են նկատել կրօնքը իրրեւ ձեւ կամ սովոր-

րութիւն միայն որուն հետեւելու է իւրաքանչիւր
 ոք ըստ իւր ճաշակին, թէ տէրութեան կրօնքն
 է քաղաքային հաստատութիւն մը որուն հետեւիլ
 հարկաւոր է քաղաքային սաշտօնի հասնելու հա-
 մար, եւ ընկերութիւնը կը սահանջէ որ մարդ ու-
 նենայ կրօնք, բայց կրօնքը չունի ամենեւին փի-
 լիսօրհայական կարեւորութիւն, թէ մարդ ազատ է
 այս մասին իւր դաղափարներուն հետեւելու,
 ինչպէս ազատ է իւր ճաշակին հետեւելու նկատ-
 մամբ իւր հանդերձին ձեւին եւ գունոյն, սա-
 կայն մարդ իրաւունք չունի առանց կրօնական
 դաւանութեան ապրելու, ինչպէս որ իրաւունք
 չունի մերկ սրտակու փողոցները: Չինացիք չեն
 կրնար հասկնալ թէ ինչպէս կրնան հակառակու-
 թիւններ ծագիլ այսպիսի տարակուսելի եւ ոչինչ
 կարեւոր խնդրոյ մը համար: Անոնց կենաց կա-
 նոնն այս է. «կրօնքները շատ են, բանականութիւ-
 նը մի է, մեք եղբայր ենք» (Հատ. Ա. 74): Հոս
 կը տեսնենք մտաւոր վիճակի մը օրինակը զոր բա-
 զումք արեւմտեան երկիրներու մէջ կ'ուզեն հաս-
 տատուած եւ տարածուած տեսնել: Թէ եւ Չի-
 նաստան կրօնքի մասին անտարրեր է, սակայն ինչ
 ողբալի է անոր ընկերական վիճակը: Ինչպէս ա-
 նարդ եւ վատթարացեալ սնապաշտութեան, կուս-
 սաշտութեան եւ անբարոյականութեան մէջ են
 հոն ժողովրդեան այլեւայլ դասերը: Ինչ հարստա-
 հարութիւն, բանութիւն եւ թշուառութիւն կը
 տիրեն այն երկրին մէջ ամէն տեղ: Ո՛րչափ ըն-
 դարմացեալ է Չինաց մտաւորական վիճակն, եթէ
 բաղդատուի արեւմտեան ազգաց մտաւորական

վիճակին հետ: Ի՛նչ յոյս կրնանք ունենալ Չինաստանի ապագային համար, եթէ արեւմտեան զխառնութեամբ չընդունի կենդանացուցիչ եւ ազնուացուցիչ ազդեցութիւնն այն կրօնքին որուն համար Տիգրայէլի (Լորա Պիգոնսֆիլտ) ըսած է, «Այն ազդերը որ կը մերժեն զայն՝ կը թառամին:»

2.

Կրօնէ և Գրք

Տրէյրըրի գիրքէն հաստուածի մը մէջ զոր քաղեցինք վերը, ըսուած է թէ Պուատայականութիւնը հասուցած է բոլոր Չինաստանի ժողովուրդը անաստուածութեան տխուր եւ անմխիթար վիճակ մը: Ծշմարիտ է թէ Պուատայականութիւնն իւր գաղափարներուն նայելով անաստուածեան է, ինչպէս նաեւ Պրահմինականութիւնն իւր ներկայ ձեւին մէջ ամենաստուածեան է. բայց մինչ Պուատայականը խօսքով կ'ըսէ, «Չիք Աստուած», եւ Պրահմինականը կ'ըսէ, «Ամենայն ինչ Աստուած է», եւ երկուքէն ոչ մին կը պաշտէ ճշմարիտ Աստուածը. թէ՛ Պուատայականք եւ թէ՛ Պրահմինականք ունին անթիւ մեհեաններ եւ քուրմեր, եւ կը պաշտեն միլիոնաւոր սուտ աստուածներ: Կոմիուկիոսի վարդապետութիւնը կրօնք չէ, այլ քաղաքական վարդապետութեանց դրութիւն մը որոյ մէջ հանդերձեալ աշխարհի վրայ ակնարկութիւն չկայ. սակայն եւ այնպէս Կոմիուկիոսի հետեւողք կը պաշտեն իրենց նախահարց ոգիներն, եւ երբ

մէկը մեռնի, ընդհանրապէս Պուտտայական քուրմերը կը կանչուին թաղման սաշտօն կատարելու: Չինաստանի մէջ ուսեալ մարդիկ են հետեւողք կոմիտեկիտսի, բայց շատերն են նաեւ Պուտտայական կամ Դաուխատ: Նաեւ ի ձաբօն Շինտոյի կրօնքն եւ Պուտտայականութիւն մէկտեղ կը տիրեն: Յոյն մատենագիրը Պուտտաբոս ըսած է, «Շրջէ բոլոր աշխարհ. կրնաս դանել քաղաքներ առանց սարսալի, առանց թատրոնի, առանց դրամոյ եւ առանց արուեստի, բայց ոչ ոք տեսաւ երբէք քաղաք առանց մեհենի կամ բազնի կամ որ եւիցէ կրօնական սաշտաման»:»

Ճշմարիտ կրօնքի հետ բաղդատուելով՝ սնապաշտութիւն եւ սուտ կրօնք այն են, ինչ որ է խելագարութիւն՝ առողջ մտաց հետ բաղդատուելով: Որեւիցէ բանի մը կեղծը չի հերքեր, այլ կը հաստատէ թէ արդարեւ կայ այն բանը որոյ կեղծը կը չինուի: Մարդկային միտքը կը ցուցնէ միտում դէպ ի բարոյական վատթարութիւն: Այս է սատճառ որ կուսապաշտ հեթանոսութեան անհեթեթ, անգութ եւ անբարոյական սաշտամունք յաջորդած են սարգ սաշտաման տիեզերաց այն անտեսանելի հեղինակին զոր առաջ կը ճանչնային մարդիկ: Պօզոս առաքեալ լաւ կը նկարագրէ թէ ուստի յառաջ եկած էր եւ ինչ էր կուսապաշտութիւնը որ կը տիրէր անոր օրով հեթանոս աշխարհի մէջ. «Քանզի Աստուծոյ բարկութիւնը երկինքէն կը յայտնուի մարդոց բոլոր ամբարշտութեանը եւ անիրաւութեանը վրայ, որոնք ճշմարտութիւնը անիրաւութեամբ բռնեցին: Վասն զի Աստուծոյ վրա-

յով գիտնալու բանը իրենց մէջը յայտնի է, որովհետեւ Աստուած անոնց յայտնեց: Ինչու որ աներեւոյթ բաները աշխարհի սկիզբէն ստեղծուածներովը կ'իմացուին կը տեսնուին, այսինքն է իր մշանջենաւոր զօրութիւնը ու աստուածութիւնը, որպէս զի անպատասխանի մնան: Ինչու որ իրենք Աստուած ճանչնալով՝ Աստուծոյ պէս չփառաւորեցին կամ չնորհակալ չեղան, հապա իրենց խորհուրդներուն մէջ ունայնացան, եւ սիրտերնին անմտութիւնով խաւարեցաւ: Իրենք իմաստուն ենք՝ ըսելով յիմարեցան, եւ անեղծ Աստուծոյ փառքը փոխեցին՝ նմանցնելով եղծանելի մարդու եւ թռչուններու ու շորքոտանիներու եւ սողուններու պատկերին: Անոր համար Աստուած ալ պղծութեան մատնեց զանոնք իրենց սիրտերուն ցանկութիւններովը՝ իրենց մարմինները իրենց մէջը խայտառակելու: որոնք Աստուծոյ ճշմարտութիւնը սուտի հետ փոխեցին, ու երկրպագութիւն եւ պաշտօն մատուցին ստեղծուածներուն քան թէ Ստեղծողին, ան որ յաւիտեան օրհնեալ է» (Հռովմ. Ա. 18—25):

Կրօնից պատմութիւնը կը հաստատէ այս նկարագրութիւնը: Առնունք օրինակ Հնդկաստանի Պրահմինականութիւնը: Վէտաներն անոր նախնական ձեւը ցուցնելով կ'ըսեն թէ «արդարեւ կայ միայն մէկ Աստուած, Գերագոյն ոգին, Տէր տիեզերաց, եւ որոյ գործն է տիեզերք:»

Վէտաներու հմուտ Պրահմին մը հետեւեալ կերպով կը խօսի Աստուծոյ ստորոգելեաց վրայ ինչպէս որ նկարագրուած են այլ վաղեմի գրոց մէջ.

«Աստուած է, կ'ըսէ, կատարեալ ճշմարտութիւն, կատարեալ երջանկութիւն, միակ, անմահ, բացարձակ միութիւն զոր ոչ խօսքով նկարագրել եւ ոչ մտօք բմբռնել կարելի է. ամենուրեք, զերազանց քան զամենայն, միշտ ուրախ իւր անհուն գիտութեամբ, անսահման ժամանակաւ կամ միջոցաւ, առանց ոտից՝ բայց կ'ընթանայ արագ, առանց ձեռաց՝ բայց կը բռնէ բոլոր աշխարհներ, առանց աչաց՝ բայց կը դիտէ ամէն բան, առանց ականջաց՝ բայց կը լսէ ամէն բան, առանց խմատուն առաջնորդի՝ եւ կ'իմանայ ամէն բան, առանց սրտճառի՝ եւ ինքն է սրտճառ ամենայնի, ամենակալ, ամենազօր, արարիչ, պահպանիչ եւ կերպարանափոխիչ ամենայն իրաց: Ահա այսպէս է Մեծ Էական:» Հնդիկք այս էակը կ'անուանեն Պրահմ:

Երկար ատեն Հնդկաստան բնակող եւ Հնդկաց նուիրական գրոց հմուտ նշանաւոր մատենագիր մը կ'ըսէ. «Վէտաներու նախնական վարդապետութիւնն է Միութիւն Աստուծոյ:» Նոյն մատենագիրը խօսելով Մէնուի հաստատութեանց վրայ (Հաւաքածոյ քաղաքային եւ կրօնական օրինաց որ յօրինուած է Վէտաներէ քանի մը հարիւր տարի ետքը, Քրիստոսէ իբր ինը կամ տասը դար առաջ, այսինքն Հոմերոսէն առաջ, եւ Սողոմոնի ժամանակները) կ'ըսէ «Այն բոլոր հաստատութեանց մէջ կը տիրէ Միաստուածութեան վարդապետութիւնն, եւ անոնց մէջ ըսուած է թէ ամէն պարտուց գլխաւորն է գիտութիւն ստանալ մի միայն գերագոյն Աստուծոյ վրայ:» (Sku Allen's India. p p. 568, 569:)

Աստուծոյ անձնաւորութիւնը յայտնապէս ցուցուած է վերոյիշեալ նկարագրութեան մէջ: Նաեւ իւրաքանչիւր մարդոյ անհատական յարաբերութիւնն առ Աստուած բացորոշ կերպով յայտնուած է սա խօսքերուն մէջ « Մինակ էիր երբ ծնար, առանձին պիտի ըլլաս երբ մեռնիս, առանձին պատասխան պիտի տաս անողոք Դատաւորին ատենին առջեւ» (Տրէյբըր. Հատ. Ա. 57):

Արդարեւ Պօղոս ուղիղ կը խօսի երբ կ'ըսէ նախնի մարդոց համար թէ « զխտէին զԱստուած: » Յայտնի է նաեւ թէ ինչպէս անոնք եւ անոնց սերունդը մոռացան զԱստուած եւ սկսան պաշտել զարարածս: Մարդկային մտաց մէջ կայ ընդհանուր միտում մը ոչ միայն խորհիլ եւ խօսիլ Աստուծոյ վրայ այլարանօրէն մարդակերպ ձեւերով (վասն զի այսպէս խորհիլ եւ խօսիլ հարկ է, եւ այլարանական ձեւով այնպիսի լեզու յաճախ կը դործածուի Եբրայական եւ Քրիստոնէական գրոց մէջ), այլ եւ ընել ինչ որ ընելէ զգուշանալու համար խիստ պատուէրներ տրուած են Իսրայելացոց (Ել. Ի. 4. Բ 0ր. Դ. 12, 16, Ե. 8, 9, Ես. Խ. 18—26), եւ որոյ համար Պօղոս կը դատապարտէ զԱթենացիս (Գործք. Ժէ. 24—26), այսինքն Աստուծոյ պատկերը նկարել, եւ պաշտել զնա այն տեսանելի ձեւով, նաեւ ստորնագոյն էակներու մատուցանել պաշտօն որ Աստուծոյ միայն կը վայելէ: Ընդհանրապէս կ'ըսուի թէ կրօնքի առաջին ձեւն էր նուաստագոյն կռապաշտութիւն (Ֆէթիչիզմ): Բայց այս կռապաշտութիւնը կը ցուցնէ մանաւանդ ընկերութեան բարձրագոյն եւ

լաւագոյն ձեւի մը վատթարանալը : Պատմութեանց սկիզբը կը տեսնուի հաւատք ի մի Աստուած , եւ յետոյ այդ հաւատքն երթալով կ'յնայ եւ կը փոխուի կռապաշտութեան որ հեողհետէ սուելի թանձր եւ դարչելի կ'ըլլայ միեւնոյն ժողովրդեան մէջ : Այսպէս եղած է Արիական Հնդիկներուն մէջ : Պատմութիւնն ի սկզբան կը ցուցնէ զանոնք իրբեւ միաստուածեան : Անոնց գաղափարներն Աստուծոյ վրայ , թէեւ պարզամիտ ժողովրդեան գաղափարներ , են ազնիւ եւ վսեմ : Անոնց գաղափարին համեմատ Աստուած է անձնաւոր , արարիչ , բարերար եւ դատաւոր , առանց տեսանելի ձեւի , եւ անհուն բոլոր իւր ստորոգելեաց մէջ : Բայց կը տեսնենք որ քիչ ետքը մարդիկ կը սկսին խորհիլ թէ ինչ որ է մարմինը մարդուս հոգւոյն նոյն է բնութիւնն՝ Աստուծոյ : Աստուած կը տեսնուի այնպէս միայն ինչպէս կը յայտնէ զինքն իւր գործոց , բնութեան մէջ , եւ վերջապէս կը կարծուի թէ Աստուած անբաժանելի է ի նիւթոյ : Անձ եւ ոգին Պրահմ՝ կը ստեղծէ Պրահմա անուն աստուածը եւ Պրահմա կը ստեղծէ (կամ իւր անձէն յառաջ կը բերէ) շատ մը ստորին աստուածներ որ կ'իշխեն տարերաց , զորօրինակ՝ Ակնի , աստուած հրոյ . Բաուն , աստուած հողմոյ . Վարուն , աստուած ջրոյ . Ինտրա , աստուած երկնից . Էամա , դատաւոր մեռելոց . Սուրիա . եւ եւ : Ասոնք են ստորակարգեալք եւ մասունք մի միայն տիեզերական ոգւոյն : Բոլոր այս աստուածոց աղօթք եւ փառաբանութիւն , նուէր եւ զոհ կը մատուցուին . քանզի կը կարծուի թէ անոնք իշ-

խանութիւն ունին աշխարհի գործոց վրայ: Պաշտօնն ի սկզբան կուսապաշտութիւն չէ, քանզի վէտաներու ժամանակ կրօնական յարգանք չմատուցուիր պատկերներու եւ կուռքերու: Հետզհետէ բազմաստուածութիւնն աւելի վատթար կ'ըլլայ, կուսապաշտական ծէսեր եւ արարողութիւններ կը մուծուին, կը բազմապատկուին եւ կ'ըլլան պիղծ, անգութ եւ գարչելի: Պրահմա, վիշնու եւ Սիվա կ'անցնին նախնի ամենամեծ աստուածոց տեղն իրբեւ արարիչ, սրահպանիչ եւ կործանիչ աշխարհի: Ասոնք եւ այլք. — Ինտրա, Կունէչ (փղի գլխով եւ մարդոյ մարմնով), Հըննէման (կապիկ աստուածը) եւ այլք իրենց բնակարաններն ունին Մէրու լեռան վրայ (որոյ համար Հնդկաց Բուրանա կոչուած նուիրական մատեաններուն մէջ, կ'ըսուի թէ 600,000 մղոն բարձր է ի ձեւ գլխիվայր դարձուած կոնի, եւ խարսխին շրջապատն է 128,000 մղոն, իսկ վերի կողման շրջապատն է 256,000 մղոն) ուր կը բնակին իրենց կիներովն եւ զաւակներովը: Հոն ունին փառաւոր սպայատներ, սարտէզներ, եւ անոնց շուրջը պատած են նուագածուներ, պոռնիկներ եւն. այս աստուածները յաճախ կը կուռին իրարու հետ եւ կը վարեն զեղծ կեանք: Իշխանութիւն ունին մտնել ինչ ձեւ որ կ'ուզեն, եւ երեւել մարդոց՝ ցանկութեան, անգթութեան վրէժխնդրութեան եւ ուրիշ որեւիցէ նպատակաւ: Ուստի եւ այսպիսեաց պաշտօն մատուցանելու ազդեցութիւնն, ինչպէս աւելի մանրամասնօրէն պիտի տեսնենք այլուր, յետին աստիճան ապականիչ եւ վատթարացուցիչ է: Այսպիսի պաշտա-

մանց հետեւանքն է ընկերական այն վիճակը զոր
կը նկարագրէ Պօղոս առաքեալ Հռովմ. Ա. 24—52
համարներուն մէջ:

Այսպէս նաեւ Եգիպտոսի մէջ կրօնքը հետզհե-
տէ կորոյս իւր բարձր դիրքն եւ առաւ ստորին
ձեւ մը: Տրէյբըր կ'ըսէ. ի Պատմութեան Մտաւո-
րական զարգացման Եւրոպայի. Հատ. Ա. էջ. 91,
«Եգիպտական դրութիւնը (կրօնքը) իւր բարձրա-
գոյն վիճակին մէջ կը խառնէր երկնային մարմնոց,
արեգական, լուսնի, արուսեկի պաշտօնն Աստու-
ծոյ աստուածացեալ ստորոգելեաց պաշտաման
հետ: Մեծ եւ յարգոյ Դիք, ինչպէս Ոսիրիս, Բզազ
եւ Ամոն էին անձնաւորութիւնք ամենակալ Արար-
չին ստորոգելեաց: Այս անձնաւորեալ ստորոգե-
լիք բաժնուած էին այլեւայլ երրորդութեանց, ո-
րոց իւրաքանչիւրին մէջ երրորդ անձը կամ անդա-
մը կը բղխի կամ յառաջ կու գայ միւս երկուքէն:
Մինչ ապօրինաւոր կը համարուէր ցուցունել
զԱստուած ուրիշ կերպով բայց միայն անոր ստո-
րոգելիներովը, այն երրորդութիւնք եւ անոնց
անձինք կու պաշտական պաշտամանց առատ մի-
ջոցներ կ'ընծայէին ռամկին:» Այսպէս Եգիպտացի
գիտունք մեծ գաղափարներ ունենալով Աստուծոյ
վրայ, զոր կը ճանչնային իրրեւ միակ արարիչ տիե-
ղերաց եւ մարդուս վրայ՝ զոր կը ճանչնային ան-
մահ, դարձեալ, ինչպէս կը նկարագրէ Պօղոս ա-
ռաքեալ, չփառաւորեցին զԱստուած, «հապա ի-
րենց խորհուրդներուն մէջ ունայնացան, եւ սիր-
տերնին անմտութիւնով խաւարեցաւ: Իրենք ի-
մաստուն ենք՝ ըսելով յիմարեցան եւ անեղծ Աս-

տուժոյ փառքը փոխեցին՝ նմանցընելով եղծանելի մարդու եւ թռչուններու ու չորքոտանիներու եւ սողուններու պատկերին», եւ ինչպէս ի Հնդկաստան, նոյնպէս եւ յԵգիպտոս, երբ մարդիկ սկսան հեռանալ Աստուծմէ, բարոյական եւ ընկերական ասպականութիւնն սկսաւ աւելնալ ողբալի կերպով:

Այսպէս եղաւ նաեւ Բաբելացւոց, Ասորեստանեայց եւ մարդկային ազգի ուրիշ բոլոր ցեղերուն մէջ: Մարդոց ընդհանուր միտումն ի կռապաշտութիւն, եւ ի հնարել եւ կատարել գարշելի արարողութիւններ եւ գործեր որ հետեւանք են կռապաշտութեան, զարմանալի կերպով տեսնուեցաւ Իսրայելացւոց մէջ, եւ հարկ եղաւ Մովսէսի եւ այլ մարգարէից ամէն ջանք ի գործ դնել այն միտման դէմ դնելու: Եղանակն որով Աստուած յայտնութիւններ կ'ընէր Հրէից եւ կը վարուէր անոնց հետ՝ վերջապէս ուղղեց անոնց միտումը կռապաշտութեան հեթանոսական արարողութիւններուն. բայց սնապաշտութեան միտումը զօրաւոր էր եւ է անոնց մէջ: Թէ այս միտումն ինչպէս հզօր կերպով տեսնուած է Քրիստոնէից մէջ հարկ չէ բացատրել: Ամէն տեղ մարդոց ասպականեալ սիրտը կը հեռանայ Աստուծմէ սնապաշտութեան, եւ սուտ կրօնից, եւ կամ անհաւատութեան եւ անաստուածութեան ձեւով: Երբեմն երկուքն ալ զարմանալի կերպով կը միանան: Սնապաշտութիւնը կը տանի զմարդ անհաւատութեան, եւ անհաւատութիւնը վերջապէս պատճառ կ'ըլլայ սնապաշտութեան աւելնալուն, եթէ չարգելուի ճշմարիտ կրօնական լուսաւորութեամբ:

Մարդ կրնայ զինք անհաւատ դաւանիլ, բայց չկրնար շարունակ անհաւատ մնալ: Կայ մարդոյ մէջ բան մը որ կ'աղաղակէ առ Աստուած: Մարդ որչափ եւ ուսեալ ըլլայ, նեղութեան եւ վտանգի ժամանակ կը զգայ թէ կարօտ է անտեսանելի օգնականի մը, եւ կը փնտռէ այսպիսի օգնութիւն, թէպէտ կրնայ ըլլալ որ առողջութեան եւ յաջողութեան մէջ ծաղրէ աղօթքը: Այսպէս Գաղիացի անհաւատը վոլնէյ, երբ Ամերիկա էր 1795—1797ին, Իրի լճին վրայ մեծ փոթորկի մը ատեն նաւուն տախտակամածին վրայ ի ծունր իջաւ, եւ տագնապի մէջ կարդաց առ Աստուած ազատել զինքը: Բայց միայն երկիւզը չէ որ կ'առաջնորդէ զմարդ հաւատալ յԱստուած: Նաեւ բանականութիւնը, ինչպէս տեսանք, կը սորվեցնէ խոհուն մտաց թէ կայ Աստուած: Մեծ գիտունն, Ակասիզ, որ քանի մը տարի առաջ մեռաւ Ամերիկա, երբ բնական գիտութեան վրայ կը խօսէր, յաճախ կ'ըսէր բնութեան մէջ տեսնուած երեւութից եւ իրերուն կատմամբ, «Այս իրերը կը ցուցնեն միտք մը. ասոնք կը ցուցնեն թէ խորհող եւ իմաստուն Միտք է հեղինակն բնութեան:» Բնութեան օրէնքները չէին կրնար ինքնին ծագել կամ հաստատուիլ: Ինչպէս կ'ըսէ Տրէյբըր, նախնական իմաստութիւն մը, այսինքն ինքնագոյ իմաստուն էակ մը կանխաւ տեսաւ եւ կարգադրեց բնական զօրութիւններ որ յառաջ բերեն որոշեալ արդիւնք: Աշխարհի մեծագոյն գիտուններն ընդունած եւ ճանչցած են զայս. թէպէտ անոնցմէ ոմանք կը քննեն եւ կը նկարագրեն զտիեզերս նայելով միայն բնա-

կան զօրութեանց ներգործութեանց, ինչպէս մարդ մը կրնայ քննել ժամացոյց մը կամ շոգեշարժ մեքենայ մը եւ նկարագրել անոր գործողութիւններն առանց նկատելու թէ այն ժամացոյցը կամ շոգեշարժ մեքենայն ունեցած է շինող մը: Ոչ բնական գիտութիւնը, այլ ոմանք ի գիտնոց առած են Արարչէն իւր գործերը եւ տուած են զանոնք երկրորդական պատճառներու. փակելով իրենց աչուրները շտեմնել Առաջին պատճառն որ միայն կրնայ բացատրել երկրորդական պատճառները: Միթէ Մեծն Նեւտոն տկարամիտ կամ նախապաշարեալ էր (Մէթոտ, էջ 79) երբ գրեց իւր Տեսարանութեան (Optics) երրորդ գրքին մէջ, « Կը վայելէր Անոր որ ստեղծեց զանոնք (աշխարհները) կարգի դնել զանոնք: Ողջամիտ փիլիսոփայութեան հակառակ է փնտռել ուրիշ ծագումն աշխարհի, կամ պնդել թէ աշխարհ կրնար ելլել քառսէ լոկ բնութեան զօրութիւններով:» Երբ Քէլլէր աստեղագէտն, նախ քան զՆեւտոնի դաննէն ձգողութեան օրէնքը որ կը կապէ բոլոր աշխարհներն իրարու, գտաւ մոլորակային շարժմանց օրէնքը, շատ ուրախացաւ, ինչպէս ինք կ'ըսէ իրր թէ սորվեցաւ խորհուրդները զորս ունէր Աստուած երբ կարգի կը դնէր արարչագործութիւնը: Չկրնար ըլլալ խորհուրդ առանց խորհողի: Այն խորհուրդն որ կ'երեւի տիեզերաց կարգադրութեան մէջ՝ հարկաւ կը ցուցնէ խորհող մը որ կ'ընէ այն կարգադրութիւնը: Բնութեան զօրութիւնները գործելու են ընդ առաջնորդութեամբ խոհուն մտքի մը իմաստուն արդիւնք մը յառաջ բերելու համար: Զոր-

օրինակ տալագրական տառերը լոկ բնական զօրութեանց միջոցաւ շարժելով չեն կրնար երբէք գիրք մը տպել: Հեռագրաւ լուր հաղորդելու համար ոչ միայն ելեկտրականութիւն, հեռագրական մեքենայ եւ թէլեր հարկաւոր են, այլ նաեւ խոհուն գործող մը հարկաւոր է խօսել տալու ելեկտրական զօրութեան: Իրաւացի եւ պերճարան են սա խօսքերը զօրս ըսած է նարոլէոն Ս. Հեղինէ կղզւոյն մէջ. «Ինձ կը հարցունէք թէ ի՞նչ է Աստուած, թէ կը ճանչնամ զնա, եւ ի՞նչ գիտեմ Աստուծոյ վրայ: Ահա պիտի ըսեմ ձեզ: Դուք ալ սրատասխանեցէք ինձ. Ուստի կը դատէք թէ մարդ հանճար ունի: Հանճարն այնպիսի՞ բան է զոր տեսած էք: Հանճարը տեսանելի՞ բան է: Ի՞նչ գիտէք հանճարի վրայ որ կը հաւատաք անոր: Ո՞չ սպաքէն արդիւնքը կը տեսնէք, եւ արդիւնքէն սրտածառի կ'ելլէք. կը փնտռէք սրտածառը, կը գտնէք եւ կը ստուգէք զայն եւ կը հաւատաք անոր: Այսպէս սրտերազմի դաշտի մը վրայ երբ կ'ուր կը սկսի, եթէ մէկէն տեսնէք որ յարձակման յատակագիծը շատ յարմար է, կը հիանաք եւ կը գոչէք. Հանճարն զմարդ: Կոռւոյն ամենէն սաստիկ տեսնը երբ յաղթութիւնն անստոյգ կը թուէր, ինչո՞ւ դուք ամենէն առաջ զիս կը փնտռէիք աչքով: Այո՛, ձեր շրթունքը զիս կը կանչէին, եւ ամէն կողմանէ ձայն մը կը լսուէր, Կայսրը. Ո՞ւր է. Անոր հրամանները կ'ուզենք գիտնալ: Ի՞նչ էր այս ձայնն: Էր բնական ազդման ձայն, իմ եւ իմ հանճարիս վրայ ընդհանուր հաւատոյ ձայն: Ես ալ ունիմ բնական ազդում, ունիմ ստու-

գութիւն , հաւատք . ահամայ ձայն մը կ'ելլէ ինէ , կը խորհիմ , կը դիտեմ բնութիւնն իւր երեւոյթներովն եւ կ'ըսեմ , Աստուծո՛ւ . կը հիանամ եւ կը դռնէմ , կոչ Աստուծո՛ւ : Դուք իմ յաղթութիւններս տեսնելով կը հաւատաք ինձ , եւ ես տիեզերքը տեսնելով կը հաւատամ յԱստուած : կը հաւատամ՝ վասն զի կը տեսնեմ , վասն զի կը զգամ : Աստուծոյ ամենակալ զօրութեան այն սքանչելի արդիւնքը չե՞ն միթէ այնպէս հաստատուն եւ պերճ իրողութիւններ ինչպէս են իմ յաղթութիւններս : Ի՞նչ է լաւագոյն ռազմագիտական հնարքն աստեղաց շրջանին շարժման հետ բաղդատուելով : Որովհետեւ կը հաւատաք հանճարի , ըսէք ինձ գէթ , ըսէք , ուստի՞ կու գան հանճարեղ մարդուն նոր գաղափարներ , ներշնչում , հայեցում՝ որ անոր միայն յատուկ է : Պատասխանեցէք , ուստի՞ է այս : Յուշուցէք պատճառը : Չէք գիտեր , այնպէս չէ՞ : Ես ալ չեմ գիտեր , եւ ոչ ոք գիտէ առաւել քան զմեզ . եւ սակայն այս մասնաւոր ձիրքն , որ կը գտնուի անհատից ոմանց քով , միթէ չէ՞ այնպէս յայտնի եւ այնպէս հաստատուն ինչպէս ուրիշ իրողութիւն մը : Արդ , եթէ այդպիսի տարբերութիւն մը կայ մտաց մէջ , յայտնի է թէ պատճառ մը կայ , այսինքն թէ կայ մէկը որ դրած է այդ տարբերութիւնը . ոչ դու եւ ոչ ես ենք պատճառ , եւ հանճար՝ բառ է որ չգիտեր իւր պատճառը : Եթէ ըսէ մէկը թէ զգայարաններն են հանճար , կը խօսի յիմարութիւն մը , որ հասարակ զինուորի մը թերեւս ընդունելի է , բայց ոչ ինձ :»

«Արդիւնք կը ցուցնեն պատճառը , եւ աստուածա-

յին արդիւնք կու տան մեզ հաւատալ աստուածային պատճառի մը : Այո՛ , կայ աստուածային պատճառ մը , գերագոյն բանականութիւն մը , անվախճան էակ մը . այս պատճառն է պատճառաց պատճառ , այս բանականութիւնն է իմացականութիւնն ստեղծող բանականութիւնը : Կայ անվախճան էակ մը որոյ բով , զօրապետ Պ . , դուք հիւղէ՛ մը միայն էք , որոյ քով , ես նարոյէոն , հանդերձ հանճարաւս եմ ոչինչ : Կը հասկնա՞ք : Ես կը զգամ այն Աստուածը . . . : Կը հաւատամ անոր . . . : Եթէ դուք չէք զգար , եւ չէք հաւատար անոր , վայ է ձեզ : »

Սա խնդիրը թէ Աստուած ինչպէս ստեղծեց զաիեզերս՝ բոլորովին տարբեր է այն խնդրէն թէ արդեօք տիեզերք գո՞րծ են Աստուծոյ ձեռաց թէ ոչ : Եթէ գիտուն մարդիկ կրնան հաւանական ցուցընել թէ Աստուծոյ գործելու եղանակն է շրջափոխութեան կամ տակաւ զարգացման եղանակն որ երկար դարեր կը պահանջէ , թող այնպէս ընեն : Շատ ուսեալ Քրիստոնեայք կը կարծեն թէ այս ենթադրութիւնը ճշմարիտ է : Հարկ չէ ըլլալ նիւթ միայն ճանչցող փիլիսոփաներէն համաձայնելու համար Տարուինի կարծեաց թէ ինչ եղանակաւ բոլոր կենսունակ իրերը (բուսեղէնք եւ շնչաւորք) հասած են այն վիճակին յորում կը գտնուին արդ : Ինչպէս ցուցուցինք վերը Տարուինի վարդապետութիւնն է ենթադրութիւն միայն , զոր ուրիշ շատ երեւելի գիտուններ չեն ընդունիր կամ մասամբ միայն կ'ընդունին , եւ շատերն ալ թէ՛ այն վարդապետութիւնը կ'ընդունին , եւ թէ կը հաւատան տակաւին յԱստուած եւ ի Սուրբ գիրս : Նոյն ինքն

Տարուին չէ անաստուած (Տեա էջ 26)։ Կենսակա-
նութեան ծագման վրայ խորագոյն խուզարկու-
թիւնք եւ քննութիւնք կարող չեն ցուցնել թէ
կեանք կրնայ յառաջ դալ ուրիշ աղբիւրէ, բաց ի
նմանէ միայն որ ինքն ունի կեանք, մինչ ընդհա-
նուր ընդունուած է թէ կարելի չէր որ կեանք
ըլլար երբ աշխարհ էր կազային վիճակի մէջ։ Ա. յն-
պէս որ կենաց սկիզբը կը մնայ գաղտնիք զոր
տակաւ զարգացման անաստուածական դրու-
թիւն մը չի կրնար բացատրել։ Կարելի է ցուցնել
թէ կեանքը ոչ թէ արդիւնք այլ պատճառ է կազ-
մութեան։ Կեանքն այն Ֆիզիքական կազմու-
թեանէն յառաջ ըլլալու է, ուստի կրնայ մնալ
անոր քակտումէն ետքը։ Ա. յսպէս կը սորվեցը-
նէ գիտութիւնը։ (*) Ուղեղը չէ պատճառ մեր

(*) Հըրսէյ (Պրիժանիգա Էնսիքլոբիտիա կոչուած գիտութեանց
բառարանին մէջ Կենսաբանութեան վրայ խօսելով) կ'ըսէ. «Գիտու-
թիւնն իւր ներկայ վիճակին մէջ կարող չէ կտրել անցնիլ այն վիճը
կամ պարապը որ կայ անկենդան և կենսաւոր իրաց մէջ։» Նոյն յե-
տոյ կ'ըսէ թէ ստոյգ է որ «Կեանքն յառաջ է քան մարմնոյ կազ-
մութիւնն և անոր պատճառ։» Հէքէլ բացայայտ կ'իմացնէ թէ ինք
կը հաւատայ որ կարելի է ինչ որ կը կոչուի «ինքնին սերիլ», և
Պասդիան կ'ըսէ թէ փորձով ապացուցած է զայս. բայց Գիտալ
ցուցուցած է թէ Պասդիանի փորձերն անբաւական և Հէքէլի եզ-
րակացութիւններն անուղիղ են։ Սակայն եթէ ինքնին սերելու
կարծիքն իսկ ապացուցուի, դարձեալ չհետևիր թէ Աստուած չէ
մեծ սկզբնապատճառ, կամ թէ մարդոյ հոգին պիտի չապրի գե-
րեզմանէն անդին։ Աստուած և հոգւոյ անմահութիւնն ուրանալ ար-
դիւնք չէ ճշմարիտ գիտութեան։ Ընդհակառակն աշխարհի ամենէն
նշտնաւոր բնախօսներն և կենսաբանները, ինչպէս են Լոնէ, Վուեդ
և Ուլրիսի ի Գերմանիա, Պիլ, Գարբէնդըր և այլք յԱնգղիա, Բիլս,
Տէյնա, Տրէյբըր և այլք Ամերիկա, ամեններին միաբան կ'ըսեն թէ ու.

կազմութեան հողեւոր մասին, թէ եւ հողեւոր իրողութիւնք ուղեղի միջոցաւ կը յայտնուին: Նոյն իսկ Դինտալ եւ Հըքսլէյ կը խոստովանին թէ մարդու ուղեղին մէջ մասնկաց որեւիցէ գործակցութիւնը չկրնար բացատրել թէ մարդ ինչպէս կը սկսի ճանշնալ գինք, եւ թէ ուղեղին եւ ջիղերու մէջ Ֆիզիքական փոփոխութիւններ որչափ եւ սերտիւ կապակցեալ ըլլան մտաւորական գործողութեանց հետ, այս Ֆիզիքական փոփոխութիւնները չեն բուն իսկ այն մտաւորական գործողութիւնք որ անոնց հետ ի միասին կը կատարուին: Այս ուղեղի փոփոխութիւններէն ոմանք կրնան յառաջ գալ ելեքտրականութեամբ, զոր օրինակ եթէ կենդանի կամ նոր մեռած շնչաւորի մը ուղեղին այս ինչ մասերն ելեքտրական ազդեցութեան տակ բերուին, մկաններ կը կծկին, ձեռքը կը շարժի, եւ աշուրները կամ բերանը կը բացուին եւ կը գոցուին: Ուղեղին մէկ ուրիշ մասը կը գործէ մտաւորական գործողութեանց մէջ, բայց ոչ ելեքտրականութիւն, եւ ոչ ուրիշ որեւիցէ բնական ծանօթ զօրութիւն կարող է դրդուել ուղեղին այն մասը գործելու ինչպէս կը գործէ երբ մտաւորական գործողու-

ղեղին գործողութիւնը որ կը կատարուի մարդկային մտաց գործողութեանց հետ՝ չկրնար բացատրուիլ որեիցէ քիմիական, ելեկտրական կամ ուրիշ ֆիզիքական զօրութեամբ: Տրէյքըր իւր Բնախօսութեան մէջ, (էջ 25), կ'ըսէ թէ պնախօսական իրողութիւններ կը ստիպեն ճշմարիտ գիտութեան աշակերտը հաստատել և պաշտպանել հոգւոյ միութիւնը, պատասխանատուութիւնն և անմահութիւնը, և սս մեծ ճշմարտութիւնը թէ ինչպէս որ կայ մի Աստուած միայն տիեզերաց մէջ, նոյնպէս և կայ միայն մէկ հոգի [այսինքն մէկ հոգևոր բնութիւն]՝ մարդոյ մէջ:»

թիւններ կը կատարուին: Ուղեղին այն մասը շարժող զօրութիւնը ֆիզիքական չէ, այն մասին հարկաւոր շարժիչ զօրութիւնն է մտքէն կամ հոգիէն, այսինքն կամքէն որ է անտեսանելի երաժիշտն որ կը շարժէ դաշնակին մատուրներն, եւ կու տայ դաշնակին եւ անոր հետ ֆիզիքական զօրութեանց նուազել: Նուազն աւելի կամ նուազ կատարեալ կ'ըլլայ որչափ աւելի կամ նուազ աղէկ է դաշնակն եւ որչափ աւելի կամ նուազ ճարտար է դաշնակահարը: (*) *Տես Գուքի ճառերը, Cook's Lectures Second Series, էջ 51—50, 65—76:*

Մեծագոյն տարբերութիւն մը ի մէջ անասնոց եւ մարդոց յայտն է որ մինչ անասունք մտաւորական յառաջադիմութեան ընդունակ են միայն անձուկ սահմանի մէջ, չկայ, որչափ գիտենք, սահման այն յառաջադիմութեան որուն ընդունակ է մարդ: Անասունք ինչ որ կ'ընեն հիմա ճիշդ նոյնը կ'ընէին, որչափ ծանօթ է մեզ, ի սկզբանէ ժամանակաց: Կուզրք հիմա կը շինեն իրենց բնակարանները ջուրի մէջ, թռչունք իրենց բոյները, մեղուք իրենց խորխոսն ճիշդ այնպէս ինչպէս կը շինէին

(*) Աչքն է գործի տեսաբանական որ զարմանալի կերպով շինուած է տեսնելու համար, քայց առանց լուսոյ աչքը կը մնայ անգործ և կը տեսնէ ոչինչ, նոյնպէս լսողութեան գործարանը կը լսէ ոչինչ առանց շարժման օդոյ որ ձայն առաջ կը բերէ: Մտին նման ուղեղը բոլորովին անգործ է մտաւորական գործողութեանց նկատմամբ մինչև որ անոր վրայ չներգործէ գործող մը իրմէ բոլորովին անկախ, ինչպէս լոյս և օդ անկախ են աչքէ և ականջէ: Այն գործողն է հոգին, և ինչպէս աչքի եղծումը չեղծաներ լոյսը, նոյնպէս և ուղեղի եղծումը չմարեր գհոգին: *Տես Գուքի ճառերը, էջ 41, Տրէյբըրի Բնախօսութիւն, էջ 285:*

Հագարաւոր տարիներ առաջ: Անոնք կը գործեն բնական ազգամամբ ոչ խորհրդով, թէպէտ մինչեւ աստիճան մը տրամաբանութիւն կը գործածեն իրենց զգայական կենաց շրջանին մէջ, բայց անոնց խորհելուն եւ տրամաբանելուն չափը չաւելնար եւ ոչ կերպը կը փոխուի դարէ ի դար: Անասունք արդարեւ կ'ընեն շատ զարմանալի բաներ, եւ այս բաներուն մէջ խմաստուն նպատակ կը տեսնուի, բայց նպատակն անասնոյն մտքին մէջ չէ: Չոր օրինակ մեղուն չի գիտեր երկրաչափութիւն որ ծրագիր պատրաստէ այն երկրաչափական զարմանալի կազմածը, այսինքն խորխոր շինելու: Սակայն եւ այնպէս խումբ մը մեղուք միաբան կ'աշխատին, եւ իւրաքանչիւր կը կատարէ իւր մասն առանց խորհելու անկէ յառաջ գալու արդիւնքը, որ է երկրաչափական կատարեալ համեմատութեամբ շինուած տուն եւ մթերանոց: Արդ որովհետեւ այս գործը շինելու հարկաւոր գիտութիւն եւ խորհուրդ չեն կրնար բնծայուիլ մեղուին, ապա յայտ է թէ այս բաները մեղուին Արարչէն են որոյ թելադրութեամբ կը գործէ մեղուն յանգէսս:

Բայց ես, իբրեւ մարդ, առաւել եւ՛ք քան զմեղունս Ունիմ ոչ միայն բնական ազգում, այլ եւ բան եւ խմաստութիւն: Իմ փառքս այն է որ անփոփոխ եւ որոշ անձ եմ: Անձս միշտ միեւնոյն է ոչ վասն զի մարմինս անփոփոխ է, քանզի կը փոխեմ մարմնոյս ամէն մասնիկը, ըստ ոմանց, տարին մի անգամ, այլ վասն զի կը մնամ նոյն անձը: Գիտեմ թէ ունիմ մարմին, եւ թէ աւելի եմ քան զմարմինն զոր ունիմ եւ յորում կը բնակիմ: Ինչպէս ստոյգ գի-

տեմ թէ գոյ նիւթ զոր կ'իմանամ զգայարանաց միջոցաւ, նոյնպէս ստոյգ գիտեմ թէ գոմ ես որ ունիմ զգայարաններ եւ կ'իմանամ նիւթը զգայարանաց միջոցաւ: Եւ չեմ նիւթ, այլ հոգի մարմնաւոր բնակարանի մէջ: Կրնամ մոլորեցնել միտքս սխալ տրամաբանութիւններով, եւ ուրանալ այս բաները, ինչպէս մարդ մը կրնայ խելագարիլ եւ հաւատալ թէ իւր մարմինն է ապակի, բայց ինչ որ ճշմարիտ է կը մնայ ճշմարիտ:

Ամէն դարու մէջ եւ ամէն տեղ մարդիկ հաւատացած են հանդերձեալ կենաց: Արդ, ուստի՞ է այս: Մարդ ի բնէ կը փափաքի անմահութեան: Ուրիշ բոլոր բնական փափաքները յագուրդ կը գտնեն: Մարդ ինչպէս ունեցած է այսպիսի ջերմ փափաք անմահ երանութեան, եթէ հնար չէ նմա հասնիլ այն երանութեան: Խիղճը մարդուն կու տայ երկընչել հանդերձեալ պատժէ: Ընդէ՞ր մարդ պիտի զգար այսպիսի երկիւղ եթէ չկայ ոչ Դատաւոր եւ ոչ հանդերձեալ կեանք: Միթէ բանաւոր է ենթադրել թէ միտք մը որ կրնայ որոշել բնութեան օրէնքները եւ յաժեւ հեռաւոր աշխարհներ եւ կատարել սքանչելի գործեր, քիչ ատենէն պիտի ըլլայ ոչինչ: Միթէ գիտութիւնը կը սորվեցնէ՞ զայս: Ոչ երբէք: Հանդարտ մտածութեան ժամանակներ երբ ունկն կը դնենք մեր ներսը խօսող ձայնին, պարտինք ընդունել թէ գոյ Աստուած, եւ թէ պիտի ապրինք հանդերձեալ կենաց մէջ. ուրիշ կերպ չենք կրնար ընել բայց եթէ ընդունելով նախնի Յոյն փիլիսոփաներէն ոմանց սկեպտիկեան դրութիւնը, որ կ'ըսէր թէ չիք ինչ ստոյգ: Ուստի

կրօնքը որ կը ցուցնէ մեր յարաբերութիւնն առ Աստուած՝ չէ երեւակայութեան ծնունդ, սնոտի երկիւղ, յիմարական խաբէութիւն, այլ է ստուգագոյն եւ կարեւորագոյն գիտելիքն : Մեղք եւ մահ եւ թշուառութիւն չեն պատրանք այլ ահաւոր իրողութիւններ : Սա խնդիրը թէ մեղքը եւ ահոր ահաւոր հետեւանքը չունին ուրիշ դարման այս աշխարհի եւ հանդերձելոյն համար, քան զոր կը մատուցանեն լոկ բնական գիտութիւնք, արհամարհել եւ ծաղրել՝ նշան չէ գիտութեան, իմաստութեան կամ մեծութեան :

Ինչպէս որ սուա գիտութիւնը չհերքեր ճշմարիտ գիտութիւնը, նոյնպէս եւ սուա կրօնքը չհերքեր ճշմարիտ կրօնքը : Աշխարհի վրայ խելագարներու գտնուիլը անոնց համար որ ունին առողջ միտք՝ փաստ չէ թէ չկայ առողջ բան եւ միտք : Նմանապէս սնասպաշտութեան շարիքը (որ յառաջ կու գան մարդուս բարոյական բնութեան խանգարումէն, եւ մտաւորական կարողութիւնները չարաչար գործածելէն) չեն փաստ հակառակ ճշմարիտ կրօնքի : Առանց կրօնից մարդ չկրնար գործածել իւր ազնուագոյն կարողութիւններէն զոմանս : Չկրնար զգալ երախտագիտութիւն իւր գոյութեան, իւր առողջութեան եւ օրհնութեանց համար զորս կը վայելէ, եթէ ասոնք արդիւնք են գիպուածոյ, կամ կոյր եւ անբան օրինաց : Մարդ առանց կրօնից չունի յոյս մահուան դէմ, խորին վշտաց մէջ չունի մխիթարութիւն : Երբ կիրքերը կը գրգռին, չունի զինք զսպելու ուրիշ բան, եթէ ոչ այն կրից արդի հետեւանաց երկիւղը : Առանց կրօնից հզօր բըռ-

նաւորը շունի երկիւղ թէ պատիժ պիտի կրէ հանդերձեալ կենաց մէջ, եւ անօգնական հարստահարեալը շունի մխիթարութիւն, վասն զի առանց կրօնից կը կորսնցնէ վատահումութիւնը թէ Աստուած հանդերձելոյն մէջ պիտի ուղղէ մեր ներկայ կենաց անհարթութիւններն եւ անիրաւութիւնները: Առանց կրօնից մարդ է անասուն միայն, եւ տիեզերք ծածկուած են անթափանցելի խաւարաւ:

Բայց կրօնքի նկատմամբ ուրիշ դիտողութիւններ պիտի ընենք ուրիշ տեղ քննելով ինչ որ Մէթոտի հեղինակը կ'ըսէ Քրիստոնէութեան վրայ:

Է

Քրիստոնէութիւն

Տրէյբըր Մտաւորական Վարդացունմն Եւրոպական ազգաց, կոչուած գիրքին մէջ (Հատ. Ա. Գլ. Թ. էջ 266) կ'ըսէ, « Բազմաստուածութեան անհետանալէն, փիլիսոփայութեան խնալէն, Հռոմէական պետութեան բարոյական եւ ընկերական քայքայումէն կը դառնամ հիմա, աշխարհի պատմութեան բոլոր դիպաց կարեւորագունին, այն է Քրիստոնէութեան ծագման: » Նաեւ (էջ 274) կ'ըսէ. « Քրիստոնէութիւնն իւր ծննդավայրէն, Հրէաստանէ յառաջ քալեց նուաճել Հռոմէական աշխարհը: » Յետագայ էջերու մէջ կը ցուցնէ թէ ինչպէս այդ յաղթութիւնը կատարուեցաւ նախնի Քրիստոնէական կրօնքին գերազանց զօրութեամբ, եւ թէ ինչպէս այն կրօնքին ծագումն եղաւ կարե-

ւորագոյն միջոց օգնելու մարդուս յառաջադիմութեան :

Մէթոտի ընթերցողք այն գիրքին էջերուն մէջ կը գտնեն միայն անարգական եւ արհամարհական ակնարկութիւններ նկատմամբ Քրիստոնէութեան : Մէթոտի հեղինակը Քրիստոնէութեան համար կ'ըսէ թէ «Օգոստոսի օրէ՛ . . . փոքրիկ եւ աննշան կերպիւ ծնած», « . . . իբրեւ տոկմ (dogme) մէթոտի պատմութեան մէջ յետագէ՛մ դեր մը խաղացած է : Անով՛ ոչ գիտութիւն մը ծնաւ եւ ոչ իրազննութիւնը կրցաւ քայլ մ'առնել : Հին աստուածաբանութեան մէկ նոր ծիլ, այս բնազանցական դրութիւնը՝ կէս մը Պլատոնի, Ֆիլոնի ու կէս մ'ալ Երբայեցի «բացատրութեանց» խառնուրդն է, էսէնեան (Essenien) միատիկ գաղափարներով շաղուած : Ոչ Քրիստոնէական յատուկ մէթոտ մը կայ եւ ոչ Քրիստոնէական ուսում մը : Իւր խոհական վարդապետութեանց մէջ, Յիսուս՝ զգայնիկ (sentimental) բարոյականութեան խօսքերը կրկնեց, առանց գիտական օգուտ մը արտադրելու : Այս մարդը՝ ոչ իրական հմտութիւն ունէր եւ ոչ ալ կրնար ունենալ : Անոր փափուկ սիրտը, թոյլ հոգին՝ զանի անտրամադիր բրած էին գործնական աշխարհէ լուր մը ունենալու : Ամէն բանաստեղծներու պէս դժբաղտ ապրեցաւ Յիսուս, ու իւր բոլոր կեանքը՝ մարմնոյ եւ հոգւոյ տկարութեան օրինակ մ'եղաւ : Թշնամիները զանի խաչեցին, բարեկամները զանի աստուածացուցին, եւ ո՞վ գիտէ թէ այս երկու սխալներու ամենէ մեծը ու ամենէ տխուրը որն է :» Մէթոտի հեղինակը Քրիստոնէութիւնը

կը համարի «հաւադարձութիւն . . . քան թէ յառաջ-
դիմական շարժում մը» եւ սպա կը յարէ: «Հաւադար-
ձութիւն բառով կ'իմացուի այն մնայուն կամ յետա-
դէմ վիճակը՝ որով մարդիկ, փոխանակ նոր ստա-
ցական (acquis) կատարելութիւններով յառաջա-
նալու՝ իրենց հաւերու թերի վիճակին կը վերա-
դառնան, մտքի անշարժութեան մը մէջ լյնալով:
Քրիստոնէութիւնը եւս՝ հին հաւատական մէթո-
ներու վերադարձ կամ շարունակութիւն մ'էր, զի
ինչ որ հոն կը տեսնուի՝ հիները ունէին: Սիրոյ եւ
առաքինութեան խրատը՝ բոլոր հին բարոյագէտ-
ները կրկնած էին, մարմնաւոր զոհողութեանց
սկզբունքը՝ Հնդկի Ծագիրներու քով կար, հոգեւո-
րական բնազանցութիւնը՝ Պլատոն յղացած ու կա-
տարելագործած էր, Երրորդութեան, Մարդեղու-
թեան ու Յարութեան պատմութիւնները՝ բոլոր
Արեւելի նախորդ կրօններէ առնուած էին: Քրիս-
տոնէութիւնը զանոնք նորոգեց՝ ինկած քաղաքա-
կրթութեան մը խառնակ ու ալէկոծ միջոցին, այն
է Դ^ր դարու ատենները » (Մէթոս, էջ 45, 44):

Ահա այս է գաղափարը զոր կու տայ Մէթոսի
հեղինակը Քրիստոնէութեան վրայ, ինչպէս որ յա-
ռաջ եկաւ իւր հիմնադրին, Նազովրեցի Յիսուսին,
չրթունքէն, կեանքէն եւ մահուանէն. այս է նաեւ
անոր գաղափարն այն անձին վրայ զոր անհաւատք
իսկ, որպիսի են Բուսոյ, Շդրաւս եւ Բրնան, կը
միարանին նկատել իբրեւ ամենէն զարմանալի անձն
մարդկային պատմութեան մէջ:

Զարմանօք կը հարցնենք, եթէ Յիսուսի նկատ-
մամբ վերոյիշեալ գաղափարն ուղիղ է, ինչպէս ե-

ղած է որ քաղաքակրթութեան, գիտութեան եւ բարոյականութեան մէջ ամենէն յառաջադէմ աղ- գեր իրենց թուականը կը սկսին Յիսուսի ծննդե- նէն: Հիմա փոխանակ գործածելու 1881 թուակա- նը, ինչո՞ւ չենք գործածեր 2551 թուականը Սոկ- րատի կամ 2405 թուականը Կոմիոսկիոսի: Մէթո- տի հեղինակին խօսքին նայելով Սոկրատ էր աւելի մեծ միաք եւ աւելի օգնող մարդկային յառաջա- դիմութեան քան զՅիսուս: Բաղդատէ 50 եւ 51 էջերը 41 եւ 44 էջերուն հետ: Ինչո՞ւ ուրեմն Մէ- թոտի հեղինակը կ'ըսէ թէ Սոկրատ Քրիստոսէ 470 տարի առաջ ծնաւ, եւ չըսեր թէ Յիսուս Սոկ- րատէ 470 տարի ետքը ծնաւ:

Կը խնդրենք ընթերցողէն դարձեալ կարդալ եր- կար քաղուածները զոր յիշեցինք վերը. մանաւանդ ուշադրութեամբ կարդալ երկրորդ քաղուածին ո- րոշ խօսքերը: Բոլոր այս խօսքերը հաստատելու համար ուրիշ հեղինակութիւն չցուցներ, այլ էջին վարը կը գնէ միայն «Gibbon-History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Գլ. Խէ.—ԽԹ:» Թող ընթերցողը, եթէ կրնայ, քննէ Կիպլընի Պատ- մութեան այն գլուխները: Կրնայ գտնել այն գլուխներուն մէջ վկայութիւն որ հաստատէ քաղ- ուածին խօսքերը: Ոչ երբէք: Կիպլըն կը նկարագրէ Քրիստոսնէից քանի մը վարդապետութիւններն եւ անոնց վէճերն եւ կախները միայն հանդերձ պատ- մութեամբ Հռոմէական պետութեան Դ^ր, դարէն մինչեւ ԺԴ^ր դար: Բայց Կիպլըն չըսեր թէ Քրիս- տոսնէութիւնն իւր սիրոյ օրէնքն առաւ բոլոր հին բարոյախօսներէ, կամ թէ Քրիստոսնէութիւնը կը

քարոզէ ճգնաւորութիւն նման Հնդիկ Ֆագիրնե-
րու, կամ թէ Քրիստոնէութեան հոգեւորական
բնազանցութիւնը Պղատոն յղացած ու կատարե-
լագործած էր. կամ թէ Մարդեղութեան եւ Յա-
րութեան Քրիստոնէական վարդապետութիւնները
կը գանուէին Արեւելքի բոլոր նախորդ կրօնքնե-
րուն մէջ: Կիպըն կ'ատէր զՔրիստոնէութիւն, եւ
իւր պատմութեան մէջ շատ հեզնական խօսքեր
կ'ընէ, բայց չըսեր ինչ նման Մէթոտի հեղինակին
խօսքերուն, քանզի Կիպըն ոչ տղէտ էր, եւ ոչ
կարող այսպիսի յայտնի սուտ խօսելու: (*)

(*) Այս օրինակէն կը տեսնուի թէ Մէթոտի հեղինակին մէջ բե-
րած վկայութիւններն որչափ բիչ հաստատութիւն կու տան անոր
խօսքերուն: Էջ 43 կ'ակնարկէ Գերմանացի անհաւատը, Շիրաւս :
Շիրաւս թէպէտ կը ջանայ կործանել Աւետարանը, բայց ինչ որ
կ'ըսէ Շիրաւս Յիսուսի վրայ շատ տարբեր է Մէթոտի հեղինակին
խօսքերէն: Մէթոտի հեղինակէն յիշուած միւս վկայից գալով կ'ը-
սենք թէ Բէյրար է ոչ նշանաւոր հեղինակ: Բընանի Կեանք Յիսուսի
կոչուած գիրքը վէպ է միայն, բայց Բընան իւր այս գիրքին մէջ
իբրև ճշմարիտ կ'ընդունի քանի մը կարևոր բաներ զորս կ'ուրանայ
Շիրաւս: Քրիստոնէութեան ծագման խնդրոյն վրայ իբրև հեղինա-
կութիւն յիշել զՎոլդէր ժիծաղելի է: Զարդիս Գերմանացի կամ
Անգղիացի ոչ մի անհաւատ կը խօսի Յիսուսի և Աւետարաններուն
վրայ այնպէս ինչպէս խօսեցան Վոլդէր և Թովմաս Բէյն, կամ այժմ
ոչ մի գիտուն կը յիշէ զասօնք իբրև հեղինակութիւն հաստատելու
համար որևիցէ խօսք նկատմամբ Սուրբ գրոց կամ Յիսուսի Քրիս-
տոսի :

Ո՞րչափ տարբեր են Բընանի խօսքերը Վոլդէրի խօսքերէն: Բընան
կ'ընդունի իբրև ճշմարիտ և յարգանայ արժանի շատ քան զոր կը
ժողդէր Վոլդէր: Վոլդէր ոչ թէ տրամաբանող այլ ժողդող էր: Վոլ-
դէր հանճար էր, բայց ոչ ճշմարտապէս գիտուն: Թէ ինչ հեղինա-
կութիւն ունենալու է Վոլդէր իբրև գիտուն, կ'երևի Փիլիսոփայական
Բառարանին մէջ խեցիներու վրայ գրուած յօդուածէն, ուր կ'ըսէ.

Զոր օրինակ, անտեղի է Վիշնուի առասպելեալ մարմնառութեանց նմանցնել աստուածային մարմնառութիւնն յանձին Յիսուսի Քրիստոսի: Սակայն Մէթոտի հեղինակն այսպէս կ'ուզէ ընել երբ կ'ըսէ, «Այս պատմութեան համեմատ՝ Վիշնու տասն անգամ երկիր կ'իջնէ եւ ձուկերէ սկսելով մինչեւ մարդը փրկելու կ'աշխատի: Մասնաւորապէս Վիշնուի հարցէն՝ գործերը մեծ են, ուր անի կու

«Չեմ ուրանար թէ ծովէն հարիւրաւոր մղոն հեռու տեղեր կը զըտնենք քարացեալ ոստրէներ, խեցիներ, ևն. որ ծովային խեցիներու կը նմանին, բայց միթէ վստահ ենք թէ երկրի հողը չիկրնար յառաջ բերել այս քարացեալ խեցիները: Նկատելով բուսային ակատի բուսնիլը՝ պարտինք զգուշաւոր ըլլալ մեր եզրակացումեան մէջ: Ինչպէս որ ակատը ծառէ յառաջ եկած չէ և կը նմանի ծառի, նոյնպէս կրնայ ըլլալ որ ծովէ յառաջ եկած չըլլան քարացեալ խեցիներն որ կը նմանին ծովային խեցեմորձաց: Ահա այսպիսի մատենագիր է որուն կը դիմէ Մէթոտի հեղինակն իբրև մեծ հեղինակութեան հակառակ Սուրբ գրոց: Հնգամատենին վաւերականութեանը դէմ Վոլդէրի փաստերէն մին սա էր թէ Մովսիսի ատեն դեռ գիր հնարուած չէր: [Մէթոտի հեղինակը կ'ըսէ թէ գիր ծանօթ էր 5,000 տարի առաջ, այսինքն Մովսիսի ժամանակէն 1,500 տարի առաջ, էջ 13]: Վոլդէրի կենսագրութեան մէջ զոր ինք գրած է՝ կատարելապէս կը տեսնուին անոր բարոյական յատկութիւններն, և այն կենսագրութիւնը լաւագոյն պատասխան է անոր յարձակմանց ընդդէմ Սուրբ գրոց: Անգղիոցի հռչակաւոր պատմագիրը, Լորտ Մագոլէյ, այսպէս կը խօսի Վոլդէրի վրայ. «Վոլդէր չէր կրնար շինել, նա քանդել կործանել միտն գիտէր. էր կործանման նարտարապետ: Վոլդէր թողած չէ մեզ ոչ մի վարդապետութիւն որ յիշուի անոր անուամբ. բնաւ բան մը աւելցուցած չէ գիտութեան գանձուն: Մինչ Վոլդէրի և Վոլնէյի Քրիստոնէութեան դէմ գրածները թաղուած են մոռացութեան և արհամարհանաց մէջ, Սուրբ գիրք զոր կործանել ուզեցին նորա, հիմա մարգմանուած է աւելի քան հարիւր լեզուաց քան զոր էր անոնց ժամանակ, և ունի հարիւրապատիկ աւելի ազդեցութիւն աշխարհի վրայ»:

դայ մարդերու օրէն ու կրօն բերելու:» Եւ ետքը Քրիստոնէական վարդապետութեանց վրայ խօսելով կ'ըսէ: « Երրորդութեան, Մարդեղութեան ու Յարութեան պատմութիւնները՝ բոլոր Արեւելի նախորդ կրօններէ առնուած էին: Քրիստոնէութիւնը զանոնք նորոգեց՝ ինկած քաղաքակրթութեան մը խառնակ ու ալէկոծ միջոցին, այն է Դ^{րդ} դարու ատենները:» (էջ, 17, 18, 44):

Յէ որպիսի փրկիչ էր Վիշնու ըստ կարծեաց Հնդկաց՝ կը տեսնուի անոր ավադարներու (մարմնառութեանց) պատմութիւններուն մէջ: Այս պատմութիւնք կը գտնուին Բուրանաներու մէջ, գըրուածք որ քանի մը հարիւր տարի յետնագոյն են քան զՎէտաներն, եւ կը ցուցնեն կրօնք մը շատ աւելի աւրուած քան նախնի ժամանակաց կրօնքը որ կը նկարագրուի Վէտաներու մէջ: Ըստ յիշեալ գրուածոց Վիշնուի առաջին ավադարան էր ի կերպարանս ձկան նորէն ստանալու համար Վէտաները զորս դեւ մը դողցած եւ ծածկած էր ծովու մէջ: — Երկրորդն էր ի կերպարանս խոզի: Ահագին դեւ մը երկիրը անձեւ կերպի փոխելով անդունդին մէջ տարած էր: Վիշնու եղաւ որոտման նման ձայն ունեցող ահագին խոզ մը, որ սարսեց զտիեզերս: Սուզեցաւ ովկիանոսի մէջ, եւ դտաւ երկիրն ովկիանոսի յատակը, եւ իւր ժանիքներով բռնելով դուրս բերաւ զայն, եւ տուաւ անոր իւր առջի ձեւն եւ վիճակը: — Երրորդ ավադարով Վիշնու եղաւ կրայ, այնպիսի նպատակաւ զոր հարկ չենք համարիր նկարագրել: — Չորրորդ ավադարն եղաւ հետեւեալ կերպով: Չար մարդ մը կը հալածէր իւր

որդին վասն զի կը սաշտէր Վիշնու: Հայրը շատ սաստիկ վիճարանութենէ ետքը ծաղրելով զՎիշնու հարցուց որդւոյն թէ անոր աստուածն էր այս ինչ սիւնին մէջ, եւ այս ըսելով ոտքով զարկաւ սեան: Ասոր վրայ սիւնը բացուեցաւ եւ աստուածն երեւեցաւ ի կերպարանս մարդոյ առիւծու գլխով եւ ճիրաններով: Բռնեց հայհոյիչն եւ ջախջախեց զնա: Ապա անյայտացաւ, եւ սիւնն առաւ իւր նախկին ձեւը: — Հինգերորդ ավագարով Վիշնու առաւ գաճաճ Պրահմինի կերպարանք խաբելու եւ կործանելու համար թագաւոր մը որ մեծ նեղութիւն կու տար Հնդիկ աստուածոց: — Վեցերորդ ավագարով Վիշնու եղաւ Պրահմին պատերազմող մը, եւ Պրահմիններու եւ Քշադրիաներու (զինուորական դաս) մէկ պատերազմին մէջ յաղթեց այս վերջնոց:

Եօթներորդ մարմնաւութիւնն էր յանձին Բամայի (կամ Բամշունտրայի), արքային Այոտհիայ (զարդիս Ուտ), որոյ կեանքն, աղէտներն եւ յաղթութիւններն եղած են նիւթ Բամայան կոչուած հռչակաւոր քերդուածին:

Բամա իրեն կնութեան առաւ Սիդա, Միդհիլիի թագաւորին դուստրը: Իւր զոքանչին գէշ վարքը ստիպեց զԲամա եւ Սիդա քաշուիլ անտառ մը: Սէյլանի թագաւորն այն անտառէն յափշտակեց տարաւ զՍիդա: Բամա մեծ բանակ մը ժողվեց, եւ իրեն օգնական ունենալով կապկաց մեծ բաղմութիւն մը (որոց զլուսն Հըննիման էր աստուած, եւ որոյ պատկերն ի ձեւ կապկան շատ կը սաշտուի հարաւային եւ կեղքոնական Հնդկաստանի

մէջ), շինեց ճամբայ մը ծովուն մէջէն ի Սէյլան, յաղթեց Սէյլանի թագաւորին եւ սպաննեց զնա, եւ առաւ իւր կինը: Բայց Բամայի ձախորդութիւններուն վախճանը դեռ հասած չէր: Անխոհեմ վարքով եղաւ պատճառ մահուան իւր եղբօր Լըքսիմէնի, որ ընկեր եղած էր անոր իւր վտանգներուն եւ յաջողութիւններուն մէջ, եւ եղբօրը մահն այնպէս տխրեցուց զԲամա որ առ վշտին ինքզինք գետ մը նետելով հեղձամահ եղաւ:

Վիշնուի ութերորդ մարմնաութիւնը կը համարուի ընդհանրապէս Քրիշնա, թէպէտ ոմանք կ'ըսեն թէ ութերորդ մարմնաութիւնն էր զինուորական մեծ զիւցազն մը, Պալարամա անուն, եւ թէ «Քրիշնա էր մեծագոյն քան զայլ ամենայն ավագարս որ աստուածութեան մաս մը միայն ունէին յինքեանս, մինչ Քրիշնա էր նոյն ինքն Վիշնուի անձն ի կերպարանս մարդոյ:» Քրիշնայի վարքն է նիւթ Մահապհարաթ կոչուած մեծ քերդուածին: Հնդկաստանի մէջ ոչ ոք աւելի կը պաշտուի քան զՔրիշնա: Թէ որչափ վատթարացուցիչ է Քրիշնայի պաշտաման ազդեցութիւնը՝ յայտնի է վէպերէն որ կը պատմուին անոր վրայ: Մանկութիւնն եւ տղայութիւնն էին լի անբնական, անվայել եւ յիմարական դործերով: Երբ ի չափ հասաւ՝ իւր անբնական կարողութիւնները ցուցուց զլիսաւորաբար տոփական եւ անառակ յարաբերութիւններով ընդ կանայս: Երբ եղաւ այր՝ մասնակից եղաւ իրեն ազգակից կամ խնամի ընտանեաց կռիւներուն: Նշանաւոր եղաւ մեծ պատերազմի մը մէջ: Երկար արկածներ ունենալէ ետքը

սպաննեց բոլոր իւր սերունդը, եւ ինք նեւտէ մը զարնուելով մեռաւ : Անոր կիներէն ութն անոր մարմնոյն հետ այրուեցան թաղման խարուկին վրայ : Պիւգանան իւր գիրքին մէջ Մայսորի վրայ, խօսելով Վիշնուի մէկ մեհէնին վրայ զոր տեսած էր՝ այսպէս կ'ըսէ . « Մեհէնին վրայ գտնուած պատկերները որ կը ցուցնեն այն աստուծոյն տրոփանքն ի կերպարանս Քրիշնայի, են անպարկեշտագոյն քան զայլ ամենայն պատկերս զորս տեսած եմ : » Ալէն (Հին եւ Նոր Հնդկաստան անուն գիրքին մէջ, էջ 580, 581) կ'ըսէ . « Երբ Հնդկաստան էի, տեսայ այս աստուծոյն կառքերն զարգարուած այնպիսի պատկերներով քան զորս աւելի զարշելին կարելի չէ երեւակայել : Այն կառքերուն վրայ կը դրուին աստուծոյն պատկերները տօնի օրեր, եւ ահագին բազմութիւն մարդոց կը ժողովուին անոնց բոլորտիքն եւ կը պաշտեն զանոնք : Երբ կ'ըսուի Հնդկաց թէ այսպիսի աստուածներ արժանի չեն պաշտուելու, կը պատասխանեն : « Անոնք մարդ չէին այլ աստուած, ուստի եւ չէին ընդ բարոյական օրինօք ինչպէս ենք մենք : Անոնք կրնային ընել ինչ որ կ'ուզէին : Մեզի համար չար համարուած գործեր անոնց համար չար չէին : » Բայց այն աստուածները պաշտողք եւս կը գործեն նոյն գործերը : Այն աստուածոց նուիրուած աղջկունք են պոռնիկ, բայց եւ այնպէս կը համարուին անմեղ : Արք եւ կանայք երբեմն կ'ընեն ժողովներ ուր ամէն կերպ պատկառանք ի բաց կը թողուին, եւ սղծութիւններ եւ անառակութիւններ կը կատարուին ի պատիւ աստուծոյն :

Վիշնուի իններորդ մարմնառութիւնն եղաւ յանձին Պոււաշի որ էր վարդապետ սուտ կրօնի մը : Վիշնու այս կերպարանքն առաւ խարեւու համար սատուածոց թշնամիները :

Տասներորդ ավագարը դեռ պիտի ըլլայ : Կը սպասուի որ Վիշնու երեւի հեծեալ սպիտակ ձի եւ ունեւորի ի ձեռին գիսաւորի պէս պայծառ սուր մը կտրելու համար իրեն պաշտօն շնատուցանողներուն գլուխը : (Allen's India pp. 575—581 :)

Ահա Վիշնուի այս ավագարք են աղբիւր ուստի եկաւ , ըստ բանին Մէթոտի հեղինակին , սա վարդապետութիւնը թէ Յիսուս Քրիստոս է Աստուծոյ մարմնացեալ Որդին եւ Փրկիչ աշխարհի : Մէթոտի հեղինակը կը ցուցնէ զՎիշնու փրկիչ այնպէս ինչպէս է Քրիստոս , եւ թէ Հնդկաց վարդապետութիւնն նկատմամբ Աստուծոյ է այնպէս ճշմարիտ եւ արժանի հաւատոյ եւ յարգանաց՝ ինչպէս է վարդապետութիւնը զոր Յիսուս ուսոյց : Ո՛վ սրբազան պարզամտութիւն : Ո՛վ սքանչելի գիւտանհաւատից : Քրիշնա նւ լատիս Յիսուսի : Յիսուսի վարդապետութիւնն խառնճերդ Հնդիկ հեթանոսութեան , Պղատոնական փիլիսոփայութեան եւ Էսսէնեան ցամաք բարեպաշտութեան :

Թէ Մէթոտի հեղինակն երբէք ուսած չէ Յիսուսի վարդապետութիւններն եւ կենաց պատմութիւնն ինչպէս ցուցուած են Նոր կտակարանին մէջ , այս շատ յայտնի է : Սակայն եւ այնպէս այս խիստ բաւական պատճառ չէ անբասիր ընելու Մէթոտի հեղինակն այս բաները սխալ նկարագրելուն համար : Մարմնոյ յարութեան վարդապետութիւնն

ինչպէս ուսուցին Քրիստոս եւ Պօղոս առաքեալ (Յովհ. Ե. 28, 29. Զ. 40, Ա. Կորնթ. ԺԵ. 35-37) անձանօթ էր ուրիշ որեւիցէ կրօնքի մէջ, միայն աղօտ իմն ցուցուած էր Հրէական կրօնքին մէջ, եւ այն վարդապետութիւնն ծաղու եւ արհամարհանաց արժանի կը համարէին Յոյն եւ Արեւելեան փիլիսոփայք: Գործք. ԺԷ. 32: Քրիստոսի բարոյական վարդապետութիւնն ըլլալով կատարեալ վարդապետութիւն, հարկաւ իւր մէջ ունի ինչ որ կայ ճշմարիտ հին եւ նոր դարերու բարոյագէտներու խօսքերուն մէջ. բայց եղանակը որով կուսուցանէր Քրիստոս, յատուկ է բուն իսկ Քրիստոսի: Ոչ միայն լերան քարոզին մէջ խոնարհութեան, հեղութեան եւ չարին հակառակ չկենալուն կատմամբ Յիսուսի խօսքերն առնուած չեն ուրիշ բարոյախօսներէ, այլ եւ Քրիստոսի վարդապետութիւններէն շատերը մեծապէս տարբեր են այլոց վարդապետութիւններէն, եւ չեն ընդունուիր մեր օրերը նոյն իսկ Քրիստոնեայ կոչուած շատերէն: Քրիստոսի ուսուցած արդարութեան եւ սիրոյ օրէնքն «անդործադրելի» կը համարուի նոյն իսկ Հայ յօդուածագիրներէ Կ. պոլսոյ թերթի մը մէջ (Տես Հորոյի նամակներն, 1879 վերջին ամսոց Մասիսի թերթերուն մէջ): Քրիստոս չէր իսսէնեան. չսորվեցաւ բնազանցութիւն Պղատոնէ: Քրիստոսի վարդապետութիւնները նկատմամբ Աստուծոյ եւ հանդերձեալ կենաց եւ մարդոց փրկութեան կարօտ ըլլալուն, նաեւ անոր վարդապետութիւններն նկատմամբ իւր անձին իբրեւ միակ փրկչի մարդկան, նկատմամբ ճշմարտութեան թաղաւորութեան

որ իւր մահուամբ պիտի հաստատուէր եւ վերջապէս պիտի տարածուէր բոլոր աշխարհ, այնպիսի վարդապետութիւններ են որոց նմանը ոչ ոք սուցած է, բայց Յիսուսէ: Թէ Յիսուս բոլորովին անկախ էր իւր դարէն եւ ազգէն, եւ էր աստուածային վարդապետ եւ աստուածային Փրկիչ՝ իրովին ցուցուած է Մագուսմն Քրիստոնէութեան գրքին 258-268 էջերուն մէջ (Տպագրեալ ի Կ. պոլիս. 1880):

Հնդիկ Ֆազիրներու մարմնաւոր զոհողութեանց սկզբունքն ոչինչ նմանութիւն ունի անձնուիրութեան օրէնքին զոր Յիսուս սորվեցուց գործադրել օգտակար ծառայութիւն ընելով մարդկային ընկերութեան, ինչպէս ցուցուց իւր օրինակաւ: Ստոյգ է թէ ճգնաւորութեան առաջնորդող սխալ գաղափարներ, որ համաձայն չեն Աւետարանի, սպրդեցին մտան եկեղեցւոյ մէջ, բայց Քրիստոնէից խոտորիլ հեռանալն Աւետարանի ճշմարիտ ոգիէն եւ պահանջումներէն՝ կը ցուցնէ միայն մարդկային ապականեալ բնութեան միտումները: Որեւիցէ եկեղեցւոյ մէջ մուտ գտած ոչ-Քրիստոնէական գաղափարներ եւ արարողութիւններ չեն վաստ հակառակ Աւետարանի որ կը դատապարտէ զանոնք, նա մանաւանդ այնպիսի գաղափարներու եւ արարողութիւններու գտնուիլը կատարումն է Սուրբ գրոց մարգարէութեանց: Այս գաղափարք եւ արարողութիւնք սկսան երեւիլ առաքելոց օրերը, եւ Պօղոս առաքեալ իւր թղթոց մէջ յայտնապէս իմացուցած է թէ այնպիսի բաներ պիտի ըլլան ետքի ատեններն, եւ դատապարտած է զանոնք: (*)

(*) Տես հետեւեալ վիպութիւնները: «Բայց Հոգին յայտնի կ'ըսէ

Արդարեւ շատ տխուր են շարիքը որ կան Քրիստոնեայ կոչուածներու մէջ, բայց յետին աւաիճան անիրաւութիւն է այն շարեաց պատճառ համարիլ Սուրբ գիրքը: Չարութիւն ընդհանուր է աշխարհի մէջ, եւ երբ Քրիստոնեայ եկեղեցին իւր գիշին առաւ

Սէ ետքի ատենները մէկ բանինքը հաւատքին պիտի ապստամբին, և մոլորեցուցիչ ոգիներու ու դիւաց ուսմունքներու ուշադրութիւն պիտի տան, ստախօսներուն կեղծաւորութեամբը, որոնց խղճմտանքը խանձուած է. որոնք ամուսնանալէն պիտի արգիլեն, ու ետ պիտի պահեն կերակուրներէն՝ որ Աստուած ստեղծեր է որ հաւատացեալները և նշմարտութիւնը ճանչցողները զոհուծեամբ չայելեն: Ինչու որ Աստուծոյ ամէն ստեղծածը բարի է, ու մերժելու բան մը չկայ, Սէ որ զոհուծեամբ ընդունուի, բանգիր Աստուծոյ խօսքովը ու աղօթքով կը սրբուի: Աս բաները եղբայրներուն յիշեցնելով՝ Յիսուս Քրիստոսի բարի պաշտօնեայ մը պիտի ըլլատ, ու պիտի սնանիս հաւատքին խօսքերովը և ան բարի վարդապետութիւնովը՝ որուն հետևող եղար: Բայց պիղծ ու պառաւական առասպելներէն ետ կեցիր, և բու անձոց աստուածաբաշտութեան վարժնցուր. ինչու որ մարմինին վարժութիւնը բիշ բանի օգտակար է, բայց աստուածաբաշտութիւնը ամէն բանի օգտակար է, որ Սէ ներկայ և Սէ սպառնի կենաց խոստմունքը ունի» (Ա Տիմ. Գ. 4—8): «Եւ աս դիտցիր որ ետքի օրերը շար ժամանակներ պիտի զան ինչու որ մարդիկ պիտի ըլլան անձնասէր, արժամասէր, ամբարտաւան, հպարտ, հայհոյիչ, ծնողաց անհնուզանդ, ապերախտ, անսուրբ, անգուժ, անհաշտ, բանասրկու, անժուժկու, դաժանարարոյ, բարին չսիրող, մասնիչ, յանդուգն, զոռոգ, աւելի հեշտասէր քան Սէ աստուածասէր. որոնք աստուածաբաշտութեան կերպարանքը ունին, բայց անոր զօրութիւնը ուրացած են. և զուն ասոնցմէ մէկդի կեցիր» (Բ Տիմ. Գ. 4—5): Տես նաև Բ Թես. Բ. 3—11 համարները, և մանաւանդ 7 համարը. «Ինչու որ անօրէնութեան խորհուրդը հիմակուրնէ կը զօրանայ, բայց ան որ հիմա կ'արգելէ, պիտի արգելէ՝ մինչև որ ինքը մէջտեղէն վերնայ:» Բոլոր այս բաները պիտի ըլլային Աստուծոյ տաճարին, եկեղեցւոյ մէջ: Ասոնց կատարումը տեսած ենք: Տես Կ. 2—27 գիրքը, էջ 261—287, 374—389:

դաշխարհ, ինչպէս ըրաւ երբ Հռոմէական կայսերք
 ընդունեցան Քրիստոնէութիւնը եւ կը խառնուէին
 եկեղեցական գործերու, եւ երբ եպիսկոպոսունք
 սկսան աշխարհական իշխանութիւն գործածել,
 անատեն հարկաւ փառասէր, հպարտ, անգութ
 եւ անձնասէր մարդիկ եկեղեցւոյ մէջ բարձր պաշ-
 տօններու հետամուտ պիտի ըլլային եւ ձեռք պի-
 տի բերէին, եւ բոլոր մոլութիւններն եւ անգթու-
 թիւնները որ կը գործուին աշխարհային շահ եւ
 իշխանութիւն ձեռք բերելու համար, պիտի տես-
 նուէին նաեւ եկեղեցւոյ մէջ: Երբ մարդիկ այսպի-
 սի բաներ կը գործեն իրրեւ եկեղեցական, ոչ նուազ
 ապստամբ են Քրիստոսի սիրոյ օրինաց դէմ՝ քան
 եթէ գործէին իրրեւ թագաւոր եւ իշխան. բայց
 ինչ անուն որ կրեն եւ ինչ ալ որ ըլլայ պատրուակն
 անոնց չարութեանց, Քրիստոս ցասամբ կը մերժէ
 անոնց գործերը եւ չուզեր զանոնք ճանչնալ իրեն
 հետեւող: Տես Մատթ. է. 22, 25: Տրէյբըր շատ
 խստիւ կը դատապարտէ Քրիստոնեայ կոչուածնե-
 րէն շատերը, բայց ճշմարիտ Քրիստոնէութեան
 չընծայեր այն բաները որ յառաջ կու գան Քրիս-
 տոնէական ոգւոյն հակառակ հոգիէ, եւ երբ
 Քրիստոնէութեան վրայ կը խօսի իւր պատմու-
 թեան մէջ կ'ըսէ. «Որպէս զի միտքս սխալ չհաս-
 կըցուի, հոս բոլորովին կը զանազանեմ Քրիստո-
 նէութիւնն եւ եկեղեցական դրութիւնները: Առա-
 ջիին է պարզեւ Աստուծոյ. վերջինք են արդիւնք
 մարդկային մտաց, ուստի եւ կրնան քննադա-
 տութեան ներքեւ իյնալ, եւ եթէ հարկ ըլլայ,
 նաեւ դատապարտուիլ:» Հատ. Ա. էջ 267:

Տրէյբըր կը ցուցնէ թէ Քրիստոնէութիւնն ի սկզբան որչափ տարրեր էր հեթանոսութենէ որուն հետ պիտի մրցէր: Շատ ահաւոր կերպով կը նկարագրէ Տրէյբըր Հռոմէական աշխարհի բարոյական վիճակը երբ Քրիստոնէութիւնը սկսաւ: Անկարելի է երեւակայել աւելի մեծ շարութիւն կամ թշուառութիւն քան զոր կար նոյն իսկ Հռոմայ մէջ Օգոստեայ դարուն: Այն դարուն գրականութեան պայծառ օրերէն առաջ եւ նոյն իսկ այն օրերը, ըստ նկարագրութեան Տակիտոսի (որմէ քաղուած ըրած է Տրէյբըր), եւ ըստ նոյն իսկ Տրէյբըրի (Հատ. Ա. էջ 247—254), քաղաքը լի էր խառնազնաց ազնուականներով եւ դիւական խաժամուժով, եւ էր իբրեւ «դժոխք»: Գաւառներու մէջ իրաց վիճակն այնչափ գէշ չէր, բայց, ըստ Տրէյբըրի, անատեն հեթանոսաց մէջ ընդհանուր կը տիրէր անհաւատութիւն որ շունէր ոչ սկզբունք մարդոց կիրքերը զսպելու, ոչ կարեկցութիւն խեղճերու եւ անօգնականներու, ոչ յոյս անմահութեան, եւ բաց անձնասպանութենէ չկար ուրիշ ապաւէն եւ մխիթարութիւն վշտացելոց եւ թշուառաց: Յետոյ կը յարէ. «Միւս կողմն էր Քրիստոնէութիւնն որ ունէր ջերմ եռանդ եւ հաւատք, կը վարդապետէր թէ կայ հատուցում այս աշխարհի մէջ եւ յաւիտենական երանութիւն կամ դատապարտութիւն հանդերձելոյն մէջ, եւ ունէր ստոյգ վարդապետութիւն նկատմամբ մեղաց, զղջման եւ թողութեան, կը ճանչնար Աստուծոյ Որդւոյն արեան քաւիչ զօրութիւնն, եւ ունէր աշխարհ աւետարանելու ողի, յստակ վարդապե-

տութիւններ մեռելոց յարութեան, աշխարհի մօտալուտ վախճանին եւ դատաստանի օրուան վերարեքեալ: Ի վեր քան զամենայն, ըստ աշխարհի դատելով, Քրիստոնէութիւնն սուղ ժամանակի մէջ ստացաւ անհամեմատ կազմութիւն, եւ ջանք քարոզելու միշտ եւ ամէն տեղ: Կարօտ Քրիստոնէից առատօրէն կը տրուէին հաւատացելոց յօժարակամ նուէրները, սգացելոց եւ վշտացելոց կը ցուցուէր կարեկցութիւն եւ սէր: Ամէն ժողովի մէջ ազօթքներ կը մատուցուէին առ Աստուած որպէս զի լսէ բանտարկելոց հեծութեան, եւ դժայ անոնց որ պատրաստ էին մեռնելու: Գերւոյ եւ արոջը համար կար մէկ օրէնք, մէկ յոյս, մէկ մկրտութիւն, մէկ փրկիչ եւ մէկ դատաւոր: Երբ ընտանիքի մը սիրելի անդամներէն մին կը մեռնէր, Քրիստոնեայ գերին անտարակոյս յաճախ կը մխիթարէր իւր հեթանոս տիրուհին ըսելով թէ մեր սիրելիներէն ժամանակի մը համար միայն կը բաժնուինք, եւ կը յայտնէր անոր թէ կայ հանդերձեալ աշխարհ մը, աշխարհ ուր կը միանանք մեր սիրելիներուն հետ որ մենէ առաջ մեկնած են: Ինչպէս կարելի էր արգելել տարածումն այնպիսի հաւատքի մը որ կը լնու բեկեալ սիրուն ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ:» Հատ. Ա. էջ 268, 269:

Տրէյբոր լաւ կը նկարագրէ Քրիստոնէութեան արագ յառաջադիմութիւնն Հռոմէական պետութեան մէջ այն ահաւոր հալածանաց տակ զոր յարուցին թէ լաւագոյն եւ թէ վատթարագոյն կայսերք, քանզի տեսան որ կայսրութեան հաստատութիւնք հիմնայատակ պիտի կործանէին Քրիս-

տոնէութեան տարածուելովը: Տրէյրըր կը նկարագրէ նաև թէ Քրիստոնէութիւնն ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ բարբարոս ցեղերու վրայ որ վերջապէս կործանեցին Հռոմէական սկտութիւնը: Կը ցուցնէ թէ ինչպէս աստիականեցաւ Քրիստոնէութիւնը զոր կը դաւանէր եկեղեցին, եւ մէջ կը բերէ հետեւեալ դիտողութիւնը. «Յստակ եւ անասական աղբիւր մը, որ ծածուկ կերպերով երկնից ցող միայն կ'ընդունի, երբ կ'ըլլայ մեծ գետ, եւ կ'առնու երկար եւ օձապտոյտ շրջան մը, կը ստանայ երանգ այլեւայլ հողերէ որոց մէջէն կ'անցնի:» Հատ. Ա. էջ 271:

Բայց ընդդէմ աղէտալի ազդեցութեան արեւելեան սուր փիլիսոփայութեան եւ Յունական նուրբ իմաստասիրութեանց, եւ առաւել եւս ընդդէմ շարաշուք ազդեցութեան աշխարհային իշխանութեան ի ձեռն կղերին, եւ սա խաբէական գաղափարին թէ կարելի էր փրկութիւն գտնել եկեղեցւոյ խորհրդոց եւ արարողութեանց միջոցաւ միայն որ կը մատակարարուէին կղերին ձեռօք, եկեղեցւոյ մէջ մնացած ճշմարիտ Քրիստոնէութիւնն էր լուսաւորիչ եւ ազնուացուցիչ տարր մը բազմաթիւ դարերու բարոյական մթութեան եւ ահաւոր սպականութեան մէջ: Այս անդր ցրուած եւ աննշան տեղեր կային անհատներ որ կենաց խօսքը սիրելով մաքուր եւ սուրբ եղած էին անոր ազդեցութեամբ: Կային ընտանիք որ խաղաղութեան եւ լուսոյ բնակարաններ էին ամէն շիոթութեան եւ թշուառութեան մէջ: Կային եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ որ էին ճշմարիտ հետեւողք Քրիստոսի աստուա-

ծային օրինակին, ի սկզբան խարեալ բարեպաշտներէ հաստատուած, եւ ապա մեծաւ մասամբ հեշտասէրներով եւ ծոյլերով լցուած վանորէից մէջ անդամ կը գտնուէին ոչ սահաւ բարեպաշտ եւ ճշմարտապէս աստուածապաշտ անձինք: Վանականութիւնն եղաւ արդարեւ աղբիւր մեծամեծ չարեաց: «Վանականութեան միջոցաւ» կ'ըսէ Տրէյբըր, «տարածուեցաւ կրօնքը նիւթականացունելու այն ահաւոր մոլորութիւնն որ այնչափ դարեր նուաստացուց ինչ որ էր նուիրական եւ սուրբ, անկէ (վանականութենէ) յառաջ եկաւ այն քան զհեթանոսական աստուածացումն վատթար մոլորութիւնն որ տարաւ զմարդիկ պաշտել մեռեալ մարդիկ. վանականութեան ազդեցութեան ներքեւ կը պահուէին մասունք եւ կը գործուէին սուտ հրաշք, վանականութիւնն էր որ հաւատ ընծայել կու տար անմիտ եւ այլանդակ սուտերու: Առաքեալք եւ նախնի դարուց մարտիրոսք կը մոռցուէին, նոյն իսկ Աստուծոյ պաշտօնը կը թողուէր, եւ պաշտօն կը մատուցուէր սրբոց պատկերներուն որք ըստ վանականաց կրնային ամէն տեսակ ախտ բուժել, եւ սրբոց նշխարներուն որք իբր թէ կարող էին մեռելներ յարուցանել: Վանականութեան միջոցաւ յառաջ եկաւ այն անձնասիրութիւնն որով մարդիկ չէին վարաներ որեւիցէ զոհողութիւն ընել այս աշխարհի մէջ, որպէս թէ երջանիկ ընելու համար զիրենք հանդերձելոյն մէջ. անձնասիրութիւն մը՝ որ հին ժամանակներու մէջ սխալմամբ առաւ բարեպաշտութեան անուն, եւ որչափ աւելի կորսընցընէր մարդ մարդկային արժանապատուութիւնն՝

այնչափ աւելի կ'ըլլար անոր յարգն ու սատիւն իրբեւ վանական:»

Ահա այսպիսի ահաւոր կերպով կը նկարագրէ Տրէյբըր իրաւամբ վանական դրութիւնը, բայց սատիւներին մէկ կողմն է միայն այս: Քանզի նոյն իսկ Տրէյբըր նոյնչափ ճշմարտութեամբ կ'ըսէ,
 «Գլխաւորապէս վանքերու միջոցաւ էր որ Եւրոպայի դիւզական ժողովրդեան ցուցուեցաւ քաղաքակրթութեան ճամբան: Վանական եղբարց ջերմեռանդութիւնը, ողորմածութիւնը, խտտամբերութիւնը, պահեցողութիւնը, քուրճ կամ խոշոր եւ շատ դիւրազին հանդերձներ հազնելը, թրճեալ գլուխները, բոկ սառնքները եւ մերկ սրունգները, միշտ ընկերով մը ճամբորդութիւն ընելը եւ իրար դիտելը, լռիկ հիւրասիրութիւնն առ ուղեւորս, բնակարաններուն մօտ գտնուած հողերուն անասատէ սարտիգի փոխուիլը, ի վեր քան զամենայն, իրենց սուրբ ձեռուրներուն աշխատութեամբ աշխատութիւնը յարգի եւ ազնիւ ընելը, եւ ընդհանրապէս աշխարհէ զատուելու եւ երկնից նուիրուած ըլլալու նշան կարծուած կուսակրօնութիւնը, ասոնք էին ահա որ գրաւեցին Եւրոպայի բարբարոսաց ուշադրութիւնն եւ առաջնորդեցին դանոնք քաղաքակրթութեան: Հարուստ ըլլալով դիւրութիւն ունեցան զբաղիլ ուսման եւ դպրութեան, եւ հասուցին մեզ հին դարուց մատենագրութեան մնացորդները: Բարբրախտ էր այն օրը որ վանականը փոխաթ հիւսելը թողլով սկսաւ օրինակել ձեռագիրներ, բարբրախտ էր օրը որ վանականն սկսաւ գրել այն վսեմ երգերն եւ յօրինել գեղե-

ցիկ նուազներն որ յաւիտեան պիտի մնան: Վանական յաճախ ուղեւորութիւնը կեանք տուաւ եկեղեցւոյ: Բողոքականք կ'ընդունին թէ կրօնական բարեկարգութիւնը կատարուեցաւ հաստատամիտ եւ անվեհեր վանականի մը միջոցաւ:» Հատ. Ա., էջ 457, 458:

Տրէյբըր կ'ըսէ թէ «կրօնքը նիւթականացնելը» զոր «ահաւոր մոլորութիւն» կը կոչէ, հետզհետէ եղաւ ինչ որ նոյն ինքն Տրէյբըր կ'անուանէ «իտալական դրութիւն», որ թէեւ իւր ներքեւ ունէր մինչեւ աստիճան մը Քրիստոնէական ճշմարտութիւն եւ աղէկ ազդեցութիւն, բայց իւր դիտաւոր հանգամանաց կողմանէ էր դրութիւն մը շատ տարբեր Քրիստոսի եւ առաքելոց դրութենէն: Էր հալածող ճշմարիտ հետեւողաց Քրիստոսի, կը հեղուր արեան հեղեղներ սրբաքննութեամբ եւ խաչակրութիւններով ընդդէմ Ալպիկեցւոց, եւ Վալտէնցւոց եւ ուրիշ ժողովրդոց որ իբրեւ հերետիկոս կ'ամբաստանուէին միջին դարուց մէջ: (Տես Կանոն Հաւատոց գիրքն, էջ 178—182): Կրօնական մոլի եռանդն է ահաւոր շարիք: Այսպիսի մոլի եռանդ մը դատապարտելի եւ ատելի է ամէն տեղ: Քրիստոսի թագաւորութիւնը չէ յայսմ աշխարհէ, եւ յառաջ տարուելու է ոչ մարմնաւոր զինուք, այլ բանիւ ճշմարտութեան եւ սիրով միայն: Յովհ. Ժ. 56, Բ. Կորնթ. Ժ. 4, Եփես. Գ. Ե. 2. 11—20:

Քանի մը դար այնպէս գէշ եղաւ «իտալական դրութեան» ազդեցութիւնը Եւրոպայի երկիրներու վրայ մինչ ժողովուրդք դեռ կիսով դարձած էին

Հեթանոսութենէ , որ Եւրոպա բարոյականութեան
 եւ մտաւոր մշակութեան կողմանէ էր ստորին քան
 զԱրաբացիս որ տարածեցին իրենց իշխանութիւնն
 Միջերկրականի բոլոր հարաւային եզերքը , տիրե-
 ցին Սպանիոյ մեծ մասին , եւ սպառնացին նուաճել
 զԳաղիս եւ բոլոր Միջին Եւրոպա : Եւրոպա մե-
 ծապէս պարտական է Արաբաց մաթեմատիգական ,
 աստեղագիտական , քիմիական եւ այլ գիտու-
 թեանց համար զոր Արաբացիք մուծին Եւրոպա :
 Բայց այնչափ յառաջ դացած լինելով , ինչո՞ւ
 միշտ յառաջադէմ չմնացին : Տրէյբըր կը նկարագրէ
 Եւրոպայի մէջ արթնութիւնն ընդդէմ այն դրու-
 թեան զոր կը կոչէ « իտալական դրութիւն » , եւ
 ընդդէմ այն նիւթականացեալ եկեղեցականու-
 թեան , որ արդէլք եղաւ ամէն տեսակ յառա-
 ջադիմութեան , եւ կը ցուցնէ թէ այն արթնու-
 թեամբ յառաջ եկան նոր մտաւորական կեանք ,
 ուսման աւելի փափաք , եւ զարմանալի բարոյական
 յառաջադիմութիւն : Պապական եկեղեցւոյ վրայ
 խօսելով կ'ըսէ , « Թէեւ եկեղեցին այն ժամանակին
 անթիւ չարեօք շրջապատեալ էր , ճշմարիտ Քրիս-
 տոնէական սկզբունքը սակայն որ կը գտնուէր ա-
 նոր հիմնական վարդապետութեանց մէջ , միշտ կը
 ցուցնէր իւր զօրութիւնը յառաջ բերելով ան-
 համար օրհնութիւններ հակառակ ապականութեան
 եւ շարութեան մարդոց : Քաղաքային օրէնքը կը
 բանեցնէր արտաքին զօրութիւն մը մարդկային յա-
 բարերութեանց վրայ իսկ Քրիստոնէութիւնն յառաջ
 կը բերէր ներքին եւ բարոյական փոփոխութիւն :
 Սա վարդապետութիւնը թէ իւրաքանչիւր մարդ իւր

գործոց համար հաշիւ պիտի տայ, վարդապետութիւն՝ որոյ վրայ աղօտ դադափար ունէին նախնի եւրոպացիք, յստակ եւ պայծառ եղաւ : Ընդհանուր սիրոյ եւ գիթոյ զգացումն սկսաւ յայտնուիլ ոչ միայն անհատական գործերով որոց յիշատակը շուտ կ'անցնի կ'երթայ, այլ աւելի տեւական հաստատութիւններով ի սփոփանս վշտացելոց, ի ծաւալումն դիտութեան եւ ի տարածումն ճշմարտութեան : Մեծամեծ եկեղեցականներէն շատեր յառաջ եկած էին ընկերութեան խոնարհագոյն կարգերէն, եւ այս մարդիկ հաւատարիմ իրենց սիրոյն եւ կարեկցութեան առ ժողովուրդն, եղան յաճախ ջերմ պաշտպանք իրաւանց ընդդէմ անիրաւութեան, եւ ըլլալով աւանդապահք այն ժամանակի դիտութեան, բռնաւորութեան եւ դազանութեան դէմ կը հանէին մտքի զօրութիւն, եւ շատ անգամ կը յաջողէին, եւ օրինակաւ եկեղեցւոյ կառավարութեան, որ էր ըստ հիմանց հանրապետական, ցուցուցին թէ ինչպէս կարելի էր մուծանել երեսօխոխանական դրութիւն բացարձակ տէրութեանց մէջ :» (Պատմ. Մտաւորական զարգացման եւրոպայի. Հատ. Բ., էջ 145, 146) : Բայց Քրիստոնէութեան կենսական սկզբունքը որ յարոյց Ուիքլիֆ, Զլուգա, Յովհաննէս Հուս, Բրակացի Յերոնիմոս, Լութեր եւ ուրիշ բարեկարգիչներ ընդդէմ սուտ սկզբանց եւ վատթար ազդեցութեան այն դրութեան որ հակառակ էր Քրիստոնէութեան եւ կը տիրէր Պապական եկեղեցւոյ մէջ, սկսաւ գործել այնչափ աւելի մեծ զօրութեամբ որչափ կրօնական բարեկարգութիւնը կը տարածուէր վեջ-

տասաներորդ դարուն մէջ: Գիտութիւնը յառաջադիմեց կրօնական բարեկարգութեան հետ: Քրննադատութեան ոգին արթնցաւ: Հին Յոյն եւ Հռոմէական դրուածոց մէջ, եւ ուրիշ գրոց մէջ բան մը չվրիպեցաւ սրակն քննադատութենէ: «Այս բոցակէզ փորձէն» կ'ըսէ Տրէյբորր, «միմիայն գիրք անվիսա ելաւ: Այս գիրքն էր Աստուածաշունչ մատեանը: Այս գիրքն ինքնին բռնեց տեղը՝ գոր նախ Ուիքլիֆ եւ ապա Լութեր ջանացին տալ անոր: Եւ ոչ այսչափ միայն այլ եւ ունեցաւ անհամեմատ աւելի ազդեցութիւն քան որչափ ունեցած էր յառաջ: Մամուլը ամէն լեզուով Սուրբ գրոց օրինակները բազմապատկեց այնպէս որ բարեկարգեալ Եւրոպայի մէջ գրեթէ չկար հիւզ ուր չի գտնուէր Սուրբ գիրքէն մի օրինակ»: Հատ. Բ., էջ 224:

Բարեկարգութեան արդիւնքը զգալի չեղան միայն այն ազգաց մէջ որ Բողոքական եղան: Կաթոլիկ կոչուած բոլոր ազգաց մէջ կային շատ մարդիկ որ ընդունեցան Բարեկարգութեան սկզբունքը, եւ Պասպական դրութեան վարչութիւնը փոխուեցաւ, եւ մասամբ իւրք բարեկարգութիւն մտաւ բոլոր եկեղեցւոյ մէջ: Կղերականաց բարքն փոքր ի շատէ ուղղուեցաւ, եւ եկեղեցեաց բեմերը քարոզութեան լաւագոյն ոճ մտաւ: Մեծ մղում տրուեցաւ դաստիարակութեան, բայց դաստիարակութեան նորոգիչ ազդեցութիւնն յայտնի տեսնուեցաւ այն ազգաց մէջ մանաւանդ որ մեծաւ մասամբ ընդունեցին Բարեկարգութիւնը:

Տրէյբորր աղէկ կ'ըսէ, «Մեծ յեղափոխութիւնք չեն կատարուիր յաճախ առանց բազում նեղու-

թեանց եւ մեծամեծ ոճրագործութեանց :» Խօսելով այն արդեանց վրայ զոր կրօնական բարեկարգութիւնն ունեցաւ Եւրոպայի մէջ մարդոց ազատ խորհիլ սորվեցնելով, եւ այսու առիթ տալով այլեւայլ եկեղեցիներու եւ աղանդներու բաժնուիլ, կը ցուցնէ թէ ինչ որ կը թուի բազմաց մեծ շարիք, արդարեւ է մեծ բարիք մարդկային ընկերութեան : Տրէյբըր կը յաւելու : «Բարեկարգութեան մեծ դէպքէն առաջ կրնար կարծուիլ, եւ թերեւս կը կարծուի տակաւին այն մեծ դէպքին արդիւնքը չտեսնող եւ չվայելողներուն շատերէն, թէ կրօնական հին վարդապետութեանց քակտիւն եւ նոր վարդապետութեանց հաստատուիլը վնասակար եղաւ անձնական եւ գործնական բարեպաշտութեան : Սակայն եւ այնպէս Ամերիկա, ուր հիմա առաւել քան այլուր յառաջադիմած է բարեկարգութիւնը, կ'ընծայէ խոհուն անձանց շատ քաջակերութիւն : Ամերիկայի քաղաքները լի են եկեղեցիներով որ կառուցուած են բարեպաշտ անձանց յօժարակամ նուէրներովը, կրօնականք կը սլահպանուին ժողովրդեան կամաւոր տուրքերովն, եւ զբաղած են ամէն տեղ բարեպաշտութեան, կըրթութեան եւ ողորմածութեան գործերով : Ինչ տարրերութիւն այս կրօնականաց առանձին կենաց եւ բարեկարգութենէ առաջ ասլրող եկեղեցականաց մէջտեղ : Հիմա կրօնականք չեն համարուիր, որպէս ի հնումն, անէ՛ծք ընկերութեան, այլ են հաւատարիմ խրատաուք մարդոց, յարգելի բարեկամք որոց յորդորանօք եւ տեսչութեամբ հիմնուած են եւ կը հիմնուին կրթական հաստատու-

թիւններ, բարձրագոյն վարժարաններ, հիւանդանոցներ, եւ այլ ինչ որ կրնայ օգտակար ըլլալ մարդոց այս կենաց մէջ, եւ նպաստել անոնց երջանկութեան հանդերձելոյն մէջ:» Պատմ. Մտաւորական զարգացման Եւրոպայի, Հատ. Բ., էջ 227, 228:

Տրէյբըր խտախ կը դատաստարտէ կղերականներն եւ Քրիստոնեայ աշխարհականներն որ արժանի են դատաստարտութեան, վասն զի շար ընթացքի մէջ կը գտնուէին եւ կամ գիտնական խուզարկութեանց արդիւնքէն կը վախնային: Կը խօսի այն հակառակութեան վրայ զոր բարի մարդիկ երբեմն սխալմամբ ըրին գիտութեան դէմ, եւ կ'ըսէ թէ «կրօնքը որուն դէմ կը կարծուէր գիտութիւնը, ուրիշ վնաս չկրեց գիտութեանէն բաց միայն անոր դէմ կուուելուն համար ամօթ եւ մեղադրութիւն»: Հատ. Բ., էջ 599: Քրիստոնէութիւնը վնաս կրած չէ բնական գիտութեան ապացուցեալ վարդապետութեանէն, նա մանաւանդ բարեպաշտ Քրիստոնեայք են բնական գիտութեան ջերմագոյն հետեւողք:

Թէ եւ Մէթոտի հեղինակը կը ծաղրէ զՔրիստոնէութիւն, եւ կը պնդէ թէ եկեղեցին հակառակած է գիտութեան, սակայն գիտութեանց եւ արուեստից մէջ մեծ գիւտեր ընող նշանաւոր անձինք, որոց անունները կը յիշէ, մեծաւ մասամբ էին անկեղծ Քրիստոնեայք. զօրօրինակ Բօճէր Պէյզըն, Մեծն Ալֆրէտ, Կոլումպոս, Կոպերնիկոս, տպագրական արուեստին հնարողք, Կալիլէոս, Միքայէլ Անճէլոյ, Ռափայէլ, Լէօնարտոյ տա վէնչի, Մաճէլլան, Լութեր, Կէսներ, Քէրլէր, Նեւ-

տոն (*), Յրանչիսկոս Պէյգըն, Տէգարդ, Քանդ, Լոդ, Վանինի, Նէրիր, Պլէզ Բասգալ, Լայպնից, կասսանդի, Դորրիչէլի, Ուիլեամ Էէրչէլ, Ճոն Էէրչէլ, Պիւֆֆոն, Լէյարտ եւ ուրիշ շատ նշանաւոր անձինք են անկեղծ Քրիստոնեայք, մինչ անհաւատ գիտունք որոց անունները կու տայ յետոյ, քիչուոր են:

Եւրոպայի բոլոր համալսարանք հաստատուեցան ի սկզբան Քրիստոնեաներէ յօգուտ եւ ի սէտս Քրիստոնէութեան: Ամերիկայի բազմաթիւ բարձրագոյն վարժարանները հիմնուած են նոյն նպատակաւ: Միայն մէկ բարձրագոյն վարժարան (Վերձինիա նահանգին մէջ) ի սկզբան դրուեցաւ անհաւատ մարդոց վարչութեան ներքեւ, սակայն այնչափ քիչ յաջողութիւն ունեցաւ որ աշակերտ գտնելու համար ստիպուեցաւ Քրիստոնեայ ուսու-

(*) Նևտոն, որ տիեզերքը խուզարկող գիտնոց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ, օր չէր անցուներ առանց մտադրութեամբ կարգալու Սուրբ գիրքէն մաս մը, եւ Սուրբ գրոց վրայ այսպէս գրած է. «Աստուածաշունչ Սուրբ գիրքը կը համարիմ փիլիսոփայութեանց վսեմագոյնը, Սուրբ գրոց մէջ կը գտնեմ վաւերականութեան աւելի ստոյգ ապացոյցներ քան ուրիշ որեւիցէ պատմութեան մէջ:» Նևտոն նաև գրեց մեկնութիւն մը Սուրբ գրոց այլևայլ մասանց վրայ: Այն մեկնութեան գրքին մէջ յոյս յայտնած է թէ մարդիկ նոր հնար մը պիտի գտնեն ժամը թերևս յիսուն մղոն տեղ ճամբորդելու, և այս գիւտը պիտի ըլլայ նպաստաւոր Աւետարանի տարածուելուն: Վոլդէր Նևտոնի այս զուշակութիւնը ծաղրեց իրրև անկարելի, եւ կը համարէր զայն ապացոյց հաստատելու թէ Քրիստոնէութիւնն ինչպէս տղայամիտ կ'ընէ մեծ հանճար մը անգամ: Հիմա երկամուտեաց միջոցաւ ճամբորդութիւնն Անգղիոյ և Ամերիկայի մէջ աւելի արագ է: Թող Հայ երիտասարդը խորհին թէ որու հետեւիլ արժան է, Նևտոնի թէ Վոլդէրի:

ցիշներ ունենալ, եւ Սուրբ գրոց դաս տալ :

Մինչ գիտութեանց մէջ նշանաւոր անձերէն ումանք կը կոչեն զիրենք ոչ անհաւատ, այլ Ակնուտախք, այսինքն անտեղեակ աստուածաբանական խնդրոց, արդի նշանաւոր գիտնոց մեծագոյն մասն կը հաւատան յԱստուած եւ ի Քրիստոս : Մաքս Միւլլէր որ ազգաւ Գերմանացի եւ Օքսֆորտի Անգղիական համալսարանին ուսուցիչներէն է եւ աշխարհի նշանաւորագոյն լեզուաբանը, ջերմ պաշտպան է Քրիստոնէութեան, եւ Անգղիոյ մայր եկեղեցւոյ, Ուէսդմինսդէրի արքայարանի մէջ, մեծ բազմութեան առջեւ ատենարանութիւնն ընկելով յորդորած է զԱնգղիացիս յառաջ տանել ճշմարիտ եւ կենդանի Քրիստոնէութիւնն բոլոր աշխարհ տարածելու մեծ գործը : (Տես Աւետարեր 1879, թիւ 55 :) Կենսաբանութեան մէջ նշանաւորագոյնն Պիլ է Քրիստոնեայ, նոյնպէս են յԱնգղիա գիտութեան ուրիշ ճիւղերու մէջ երեւելի շատ անձինք : Գերմանիոյ մէջ փիլիսոփայական նիւթականութեան միակ երեւելի ուսուցիչն է Հէքէլ, մինչ Հէլմոձ, Վունդ, Լոձէ, Ուլրիշի, որ են մեծագոյն հանճարք Գերմանիոյ, կը մերժեն նիւթականութիւնը. եւ Գերմանիոյ փիլիսոփայից մէջ նիւթականութիւնն այնչափ քիչ յարգ ունի, որ այն փիլիսոփաներէն մին, Բրոֆ. Գոլուք այսպէս ըսած է Ամերիկացւոյ մը. « Եթէ մէկը նիւթականութեան կուսակից է, մեք Գերմանացիքս ուսեալ եւ կրթեալ շէնք համարիր զայնպիսին : » (Տես Գոլքի ճառերը, Cook's Lectures, Second Series, էջ 50 :) Ամերիկայի մէջ նշանաւորագոյն գիտնոց բո-

լորն, ինչպէս են հանդուցեալ Ակասիդ եւ Հիշգոգ, Հէնրի, Բիրս եւ Տէյնա, Կրէյ, Տոսըն, Կիւյոյ, Երնկ, Եւն. Եւն, որ դեռ կենդանի են, են անկեղծ Քրիստոնեայք: Բողոքովին ունայն է անհաւատից սարժանքը թէ ներկայ դարս իրենցն է: Արդարեւ կայ ոմանց կողմանէ միտում մը խորհիլ եւ խօսիլ միայն բնական օրինաց վրայ, եւ թողուլ օրեւիցէ հաւատք ի գերբնականն, բայց հաւատք յԱստուած եւ ի յայտնութիւնն Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոսի միջոցաւ, յաղթող կը հանդիսանայ մեծ կռուոյն մէջ, եւ կը տեսնուի թէ անշարժ եւ անխախտու է հիմն լուսաւորեալ հաւատոյ յԱստուած եւ ի Քրիստոս: Տրէյբըր Անգլիոյ համար կ'ըսէ. «Անգլիա անցեալ ժամանակաց մէջ երկար ատեն կաթովիկ էր, ետքը բարեկարգուեցաւ, բայց միշտ կրօնասէր էր եւ միշտ պիտի ըլլայ:» (Պատմ. Մտաւորական զարգացման Եւրոպայի, Հատ. Բ., էջ 229:) Մէթոսի հեղինակն իտալացւոց, Գաղխացւոց եւ այլոց համար կ'ըսէ թէ «իրենց տրամաբանական արբունքը հազիւ լրացնելու վրայ են, մինչդեռ գիտական շրջանը հասած կրնանք համարիլ՝ Գերմանացի եւ Անկլո-Սաքսօն ցեղերու բարձրագոյն դասերը:» Բայց Անկլո-Սաքսօն ցեղի բարձրագոյն դասերուն մէջ, Բրիտանիոյ եւ Ամերիկայի եւ ի սփիւռս աշխարհի գտնուած Անգլիական գաղթականութեանց մէջ, կը տեսնուին գեղեցկագոյն օրինակներ ազնուութեան զոր ճշմարիտ կրօնը կուտայ մարդոց: Աշխարհ թագազարդ գլուխներու մէջ ս'ըր տեսած է գեղեցկագոյն օրինակ ազնուութեան եւ անբժութեան քան յանձին

Վիզդորիայի, ազնիւ Քրիստոնեայ թագուհւոյն Անգղիոյ: (Տես Աւետարեւր, 1881, Թ. 9, 10, 11): Ի՞նչ բան էր որ շարժեց Միացեալ Նահանգաց յիսուն միլիոն բնակիչներն եւ բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհն ի մեծ սուգ եւ վիշտ ի մահ Ամերիկայի սիրելի նախագահին, Կարֆիլտի: Ո՞չ ապաքէն անոր Քրիստոնէական ազնիւ առաքինութիւններն էին որ գրաւած էին համայն աշխարհի սէրն եւ համակրութիւնը: Ինչո՞ւ Մր. Կլատտոնն այնչափ սիրելի եւ անուանի եղած է իրրեւ քաղաքագէտ, ո՞չ ապաքէն այն Քրիստոնէական առողջ սկզբանց համար որ կանոն եղած են անոր վարուց: (*) Ահա այսպիսի մարդոց մէջ է որ ոսկեղէն «գիտական շրջանը» սկսած է, եւ ի նոսա կը տեսնենք աշխարհի յոյսը: Գաղիոյ, Իտալիոյ եւ Սպանիոյ սնապաշտից եւ անհաւատից մէջ, ճըշ-

(*) Հաւարտէն կոչուած տեղը Մր. Կլատտոնի տան մէջ ծեր ողախին մը ունէր որդի մը որ միտեալ էր ի չարն: Մայրը կ'աղաչէր և կը յորդորէր տղան, բայց ի զուր: Տղան որպէս թէ որոշած էր դիմել ի կորուստ: Վերջապէս մայրը խորհեցաւ որ եթէ Մր. Կլատտոն հասէր խօսել տղուն, թերևս զգաստանարտղան: Ուստի կիներ համարձակեցաւ երթալ յայտնել իւր խորհուրդը Մ. Կլատտոնի: Մր. Կլատտոն սիրով ընդունեցաւ կիներ, և թէպէտ մեծ տէրութեան մը գործերուն ներքև ճնշուած էր, ըսաւ կնոջը. «Տղան ինձի դրկէ:» Տղան եկաւ Մր. Կլատտոնի քով, որ քաղցրութեամբ խրատելէ և յորդորելէ ետքը, ծնկան վրայ եկաւ տղուն հետ, և աղօթիւք խնդրեց Աստուծոյ օգնել տղուն որ ուղղէ ինքզինք: Եւ Մր. Կլատտոնի այս մարգասիրութիւնը Աստուծոյ օրհնութեամբ արդիւնաւոր եղաւ, և տղան ճիմա փոխած է իւր առջի ընծացքը: Երանի երկրին որոյ կառավարութիւնը Մր. Կլատտոնի պէս անձանց ձեռքն է:

մարիտ եւ կենդանի ֆրիստոնէութիւնն ունի հե-
տեւողները, եւ լուիկ մնջիկ կը գործէ: Քրիստոնէ-
ութիւնը վերստին իւր ազդեցութեան ներքեւ
կ'առնու զԳերմանիա, Սուրբ գրոց տարածմամբն
անոր ազդեցութիւնն օր ըստ օրէ աւելի զգալի
կ'ըլլայ ի Րուսիա. բայց մանաւանդ Անդղլիասօս
ազգաց մէջ է որ Քրիստոնէութիւնը կը ցուցնէ
իւր հզօր զօրութիւնը տալով անոնց ազատու-
թեան, կարգի եւ կանոնի, անդորրութեան,
արդար օրինաց, ընդհանուր դաստիարակութեան,
գիտական մեծամեծ յաղթանակներու, յաջողու-
թեան եւ երջանկութեան օրհնութիւնները: Ար-
դարեւ այն երկիրներուն մէջ նաեւ կայ չարութիւն
եւ թշուառութիւն որ է հետեւանք մեղաց, բայց
չարութիւնը կու գայ անոնցմէ որ կը մերժեն եւ
ընդհանրապէս կ'ատեն զՍուրբ գիրս, եւ բարե-
սէր Քրիստոնեայք են որ կը ջանան ուղղել չարերն
եւ վերցնել աղէտներն որ հետեւանք են մեղաց:
Քրիստոնէից այս բարեսիրութիւնը կը տարածուի
նաեւ ուրիշ երկիրներ մատուցանելով օգնութիւն
սովելոց ի Հնդկաստան, ի Չինաստան, ի Թիւրքիա
եւ այլուր, եւ ջանալով պատերազմներէ փրկելոց
մատուցանել այնպիսի օգնութիւն որոյ նմանն եր-
բէք տեսնուած չէր յառաջագոյն: Եւ այս Քրիս-
տոնէական բարեսիրութիւնն է որ կը թարգմանէ
Սուրբ գիրքը բոլոր ազգաց լեզուներուն, եւ կը
տանի Աւետարանի ազդեցութիւնն եւ Քրիստոնէա-
կան քաղաքակրթութեան օրհնութիւնները համայն
աշխարհ: Քրիստոնեայք են որ կ'աշխատին քաղա-
քակրթել վայրենիներն, եւ անվեհեր եւ աներկիւղ

կերթան աշխարհի բոլոր ազգաց եւ ազանց մէջ
 յառաջ տանելու իրենց երկնային բարեսիրութեան
 դործը: Անհաւատութիւնն ինչ կ'ընէ թշուառները
 մխիթարելու, անարդները բարձրացնելու եւ ան-
 կեալները կանգնելու համար: « Անոնց ստուղէն
 պիտի ճանչնաք զանոնք: (*) Աշխարհի ոսկեղէն
 դարը պիտի ըլլայ ճշմարիտ գիտութեան եւ կեն-
 դանի Քրիստոնէութեան դարը: Բոլոր երկրի թա-
 գը դեռ պիտի մնայ Յիսուսի գլուխը, մարդիկ ի
 նմա պիտի օրհնուին, եւ բոլոր ազգեր զնա պիտի
 կոչեն օրհնեալ:



(*) Վոլդերի հետեոյ անուանի անհաւատ Գաղիացի մը, երկ-
 րիս բոլորտիբը նաւարկելով եկաւ Ֆիճի կոչուած կղզիները: Տես-
 նելով բնիկները որ զՔրիստոս կը պաշտէին, եկեղեցիներ եւ
 կիրակնօրեայ դպրոցներ ունէին, կը կարդային Սուրբ գիրքը եւ
 ուրիշ Քրիստոնէից պէս հոգևոր երգեր կ'երգէին, աշխատասէր և
 իրենց տուններուն մէջ մխիթարեալ էին, միով բանիւ՝ «կ'ապրէին
 Քրիստոնէաբար», դժկամակեցաւ, և սկսաւ շանալ համոզել այն
 ժողովուրդը թէ Քրիստոս Փրկիչ չէ, և թէ Քրիստոնէական կրօնքը
 խաբէութիւն է: Ի մէջ այլ բանից ըսաւ նաև անոնց թէ Սւրբայի
 կրթեալ ազգերը մերժած են Քրիստոնէութիւնը, չեն հաւատար թէ
 Աստուածաշունչը Աստուծոյ խօսքն է: Բնիկները վայր մի լռու-
 թեամբ մտիկ ըրին այս մարդը, և յետոյ անոնց մէջէն ծերունի մը
 որ գիտէր թէ այն կղզւոյն մարդիկը մարդակեր և վայրենի էին,
 մինչդեռ ոչ Սուրբ գիրք, ոչ բարոգիչ, ոչ եկեղեցի և ոչ կիրակնօր-
 եայ դպրոց ունէին, ըսաւ այն մարդուն հեզնական կերպով, «Լու,
 բայց բարեբախտ էք որ մենք հիմա Քրիստոնեայ ենք, և չենք ինչ
 որ էինք առաջ, ապա թէ ոչ շատոնց կերակուր եղած էիք դուք
 մեզի:» Անհաւատութիւնը երբէք փոխան է մարդակեր ցեղ մը հա-
 մեստ և հանդարտ ժողովուրդի: Քրիստոնէութիւնը շատ անգամ ը-
 րած է զայս, անհաւատութիւնը զոնէ անգամ մը ըրած է:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ոչ ընդհանրապես համարելով ինչպես որ ինչպես

իսկ ինչպես

Իսկ որքան քաղաքակրթեալ աշխարհի վրայ դադարաբեր մեծ մրցում կայ սա խնդրոց վրայ. ինչ է մարդ, եւ ինչ պիտի ըլլայ այս կեանքէն ետքը. Մարդ անասնոց բարձրագոյն տեսակն է միայն. Լոկ նիւթական է մարդու կազմութիւնն առանց հոգւոյ. Միթէ մահը յաւիտենական քունն է. Միթէ չկայ ոչ Աստուած. ոչ անմահութիւն, ոչ երկինք, ոչ դժոխք. Միթէ չկայ դիտողութեան արժանի ուրիշ ճշմարտութիւն բաց անոնցմէ որ առարկայ են զգայարանաց. Միթէ չկայ ուրիշ օրէնք բարոյականութեան բաց անձնական օգտի շահէն: Անհաւատութիւնն ուրիշ կերպով կը պատասխանէ այս խնդրոց, եւ Քրիստոնէութիւնն՝ ուրիշ կերպով:

Այս կարեւորագոյն խնդրոց տրուած տարբեր պատասխաններէն կամ մին ուղիղ է կամ միւսը: Ճշմարտութիւնը մեր հաւատալովը միայն չըլլար ճշմարտութիւն, ոչ ալ սուտը կ'ըլլայ ճշմարտ մեր հաւատալովը: Արեան մէջ տարածուած թոյնը չի դադրիր թոյն ըլլալէ, թէ եւ մարդը որոյ արիւնը թունաւորած է՝ չհաւատայ թէ թոյն կայ իւր արեան մէջ: Սակայն անոր չհաւատալը եւ թունոյ ազդեցութիւնը կոտորող դեղ չգործածելը կ'ըլլայ պատճառ անոր մահուան: Աստուած կայ, թէ եւ

մարդիկ չհաւատան թէ կայ Աստուած : Հոգեւոր եւ բարոյական օրէնքներն , եւ անոնց վարձատրութիւններն եւ պատիժները զորս հաստատած է Աստուած , են իրական եւ մնայուն թէեւ անմիտ մարդիկ ծաղրեն զանոնք : Իմաստնագոյն մարդը թերեւս չկրնար պատասխան տալ ծաղու եւ արհամարհանաց , սակայն վսեմ եւ բարձրագոյն ճշմարտութիւնը ծաղրել ոչ այլ ինչ է , եթէ ոչ նշան յիմարութեան եւ տգիտութեան : Թէեւ այն հոգեւոր ճշմարտութեան բարեկամաց վրայ կրնան նախատինք եւ ծաղր տեղալ , սակայն եւ այնպէս ճշմարտութիւնը կը մնայ անոր հակառակորդաց մահուանէն ետքը : Բանը , խիղճը , անմահութեան տենչը , մարդուն գիտնալը իւր հոգեւոր արժէքը , միով բանիւ ամէն ինչ որ կայ ազնիւ ի մարդն , են ի նպաստ այն ճշմարտութեան : Մարդուն բնութիւնն իսկ կը հակառակի այն ջանից դէմ որ կ'ըլլան զմարդն իջեցնելու անասնոց վիճակն եւ աստիճանը : Անհաւատն , որ այսպէս կ'ընէ , ստիպուած է կռուիլ իւր անձին հետ , եւ այսպէս ընելով կ'ըլլայ բարեբար ոչ ումեք : Երբ հայր մը կուլայ իւր սիրեցեալ որդւոյն անկենդան մարմնոյն վրայ , այն որդւոյն որ իւր վարուց մէջ եղած է ազնիւ եւ բարեպաշտ , ըսել այն հօրը թէ Քրիստոնէական հաւատքը զոր ունի իւր սրտին մէջ , եւ մխիթարութիւնը զոր կու տայ այն հաւատքն են ծաղրելի պատրանք , այսպէս ըսել , կ'ըսենք , չէ ապացոյց ոչ գիտութեան , ոչ իմաստութեան եւ ոչ բարեսիրութեան : Ըսել մարդոց թէ երբ կ'ըլլան մարդասպան , համարուելու են լոկ հիւանդներ

կարօտ բժշկական դարմանի, եւ ոչ ոճրագործ արժանի պատժոյ, է այնպիսի բարեսիրութիւն որ կը բերէ կործանումն անհատից եւ մարդկային ընկերութեան:

«Յառաջադիմութիւն գիտութեամբ» այս է ձայնը որ շատերէն կը լսենք: «Յառաջադիմութիւն եւ ամէն աղէկ բան ընդհանուր դաստիարակութեամբ» ահա այս է ազաղակը զոր կը լսէ հիմա Հայ ազգը: Լաւ, մենք ալ կ'ըսենք թէ շատ պատուական է ուղիղ դաստիարակութիւնը, մեծապէս օգտակար է յառաջադիմութիւնը ճշմարիտ գիտութեամբ մարդկային խուզարկութեանց բոլոր ճիւղերուն մէջ: Բայց լոկ բնական գիտութիւնը կարող է ընել հպարտ մարդը խոնարհ, վրէժխնդիրը՝ հեղ եւ ներող, ադահն՝ առատաձեռն, անդուծը՝ գթած եւ սիրող: Ի՞նչպէս կը գործածեն նիհիլիստք իրենց քիմիական հմտութիւնը: Միթէ լոկ գիտութեան մէջ յառաջադէմ՝ քլլալը չտա՞ր չար մարդոց մեծագոյն դօրութիւն չար գործելու: Միթէ օգտակար դաստիարակութեան էական մասը չէ՞ ուղիղ ուսումն բարոյականի եւ սկզբանց ուղիղ վարուց զոր կու տայ ճշմարիտ կրօնքը:

Բայց Մէթոտի հեղինակը կը պնդէ թէ չկայ բարոյական դաստիարակութիւն բնական գիտութենէ սերիչ, եւ կ'ըսէ թէ՛ «Գիտութիւնն է որ մահուան սրտիժը վերուց, ցուցընելով թէ մարդաստանը հիւանդ մ'է, կամ աղէտ մը, եւ որ պէտք է խնամուի քան թէ պատժուի» (էջ 52): Գիտութիւնը կը սորվեցնէ նաեւ ուրիշ շատ սքանչելի բաներ, զոր օրինակ, թէ «խեղճը», «սկզբունք», «հոգի», «բան» չեն այլ

ինչ բայց միայն «չուք» եւ «ուր քաշես նէ՝ հոն կ'երթան» (էջ 155), եւ թէ միակ հիմն ընկերական սիրոյ է սա համոզումը թէ սէրն է «ամենուս շահն» (էջ 151):

Ահա այս է միակ սանձ եւ արդելք զոր անհաւատութիւնը կ'առաջարկէ դնել մարդուս անձնասիրական եւ անասնական կրից վրայ, այսինքն թէ ինչ որ ամէն մարդ կը խորհի թէ մեծագոյն «շահ» է իրեն ներկայ կենաց մէջ՝ անիկա ընելու է: Մէթոտի հեղինակը չկրնար դադրիլ ծաղրելէ Քրիստոսի աւանդած սիրոյ եւ արդարութեան օրէնքն, եւ այն օրինաց կը վերադրէ բոլոր ատելութիւնը, սպտերազմներն եւ անգթութիւններն որ տեսնուած են Քրիստոնեայ կոչուած ազգաց մէջ: Կը հարցնենք Մէթոտի հեղինակին, Միթէ արեգակը նուա՞զ մաքուր է, եւ նուա՞զ օրհնութիւն կը բերէ երկրիս վասն զի մահարեր ժանտահոտութիւն կայ քարայրներու մէջ յորս չեն թափանցեր ճառագայթք արեգական, կամ վասն զի աղբանոցէ աւելի զարշահոտութիւն կը բուրէ, երբ արեգական ջերմութիւնը կը չորցնէ զայն: Չարերը կ'ատեն եւ կը մերժեն արդարութիւն եւ սէր որ են օրէնք թագաւորութեան Քրիստոսի: Նոյն խկ բարի մարդոց թերութիւնները չեն փաստ հակառակ Աւետարանի գերազանցութեան, մինչ Քրիստոս, ըստ նկարագրի Աւետարանին, է միակ յոյս աշխարհի բարոյական զարգացման: Պատմութիւնը կը հաստատէ զայս: Լէքի, նշանաւոր հեղինակն «Պատմութիւն Բանավարութեան» անուն գիրքին, կ'ըսէ. «Քրիստոնէութեան պահուած էր ցուցնել կատարեալ տիպար մը որ

Լեցուցած է մարդոց սիրտերն ջերմ սիրով. . . . այն տիպարն եղած է ոչ միայն բարձրագոյն օրինակ առաքինութեան, այլ նաեւ բարձրագոյն խթան եւ դրգիւ առաքինութիւն գործելու, մարդկութիւնը նորոգելու եւ ազնուացնելու, նպաստած է առաւել քան զամենայն վէճս եւ քննութիւնս փիլիսոփայից, եւ առաւել քան զամենայն խրատս եւ յորդորս բարոյախօսից : Քրիստոնէութիւնն իւր Հիմնադրին անձին եւ օրինակին մէջ ունի եւ կը ցուցնէ մնայուն սկզբունք մը նորոգութեան : » « Սկեպտիկեան աշխարհին կը մնայ », կ'ըսէ ուրիշ երեւելի Անգղիացի մատենագիր մը, « միայն մէկ բան ընել, եւ այն միակ բանն ընելու է որպէս զի յաջողի, այսինքն մարդոց առջեւ դնելու է ուրիշ Քրիստոս մը որ ըլլայ տարբեր եւ լաւագոյն քան զՔրիստոս զոր կը սիրենք եւ կը պաշտենք : Մինչեւ Սկեպտիկեանք զայս ընեն, մենք կը ընունք զաշխարհ Քրիստոսի անուամբ : » « Յիսուսի սէրը ինչ հրաշք գործած էր՝ գիտցող չի կար » կը գոչէ Մէթոտի հեղինակը (էջ 46), եւ այսու կը ցուցնէ թէ որչափ քիչ բան գիտէ վերջին ինն եւ տասն դարուց բուն պատմութեան վրայ : Մէթոտի հեղինակէն կը դառնանք այն մատենագիրներուն որ վերը յիշուեցան, եւ ուրիշ մատենագիրներու որ արդարեւ ուսեալ են, եւ որ սխալ չեն ներկայացուներ զՔրիստոս եւ անոր վարդապետութիւնները : Լսենք Մօնթէսքիէօյի, Գաղիոյ նշանաւորագոյն մատենագիրներէն միոյն, որ իւր « Ոգի Օրինաց » անուն գրքին մէջ կ'ըսէ. « Աւետարանին բարոյականութիւնն Աստուծմէ մարդուս արուած պար-

դեւներուն ազնուագոյնն է : » Մեծն նարոյէոն այսպէս կը պատասխանէ Ակեպոսիկեաններու խօսքերուն Յիսուսի նկատմամբ . « Հարեւանցի խորհող միտքեր նմանութիւն մը կը տեսնեն Քրիստոսի եւ տէրութեանց հիմնադիրներուն եւ ուրիշ կրօնից աստուածներուն մէջտեղ . բայց այսպիսի նմանութիւն մը իրօք չկայ : Քրիստոսնէութեան եւ ուրիշ կրօնից մէջտեղ անհուն ասորերութիւն կայ : Ուրիշ կրօնից հիմնադիրք իրենց մտքէն անգամ չանցուցին այն դուռ եւ խորհրդաւոր սէրն որ է հիմն եւ արմատ Քրիստոսնէութեան . . . : Աղէքսանդր , կեսար եւ Շարլլմայնը եւ ես հիմնեցինք պետութիւններ : Բայց մենք ի՞նչ բանի վրայ հաստատեցինք մեր հանճարեղ դրութիւնները : Չորսնիւն վրայ : Յիսուս Քրիստոս Քրիստոսնէութեանց իւր պետութիւնը «էր» վրայ . այս պահուս միլիոնաւոր մարդիկ պատրաստ եւ յօժար են մեռնիլ առ սէր նորա . . . : Ի՞նչ մեծ վիճ կայ իմ խորին թշուառութեանս , եւ Քրիստոսի յաւիտենական թաղաւորութեան մէջտեղ որ կը հռչակուի , կը սիրուի , կը պաշտուի եւ որ ըստ որէ աւելի կը տարածուի բոլոր աշխարհի վրայ : »

Անդդիոյ վիզիթորիա թաղուհին նամակ մը քնդունեցաւ Ափրիկեցի ցեղապետէ մը որ կը հարցունէր թէ ինչ է պատճառ որ Անդդիոյ անգղն է սցնալէս մեծ եւ երջանիկ , մինչ իւր ժողովուրդն է անկեալ եւ թշուառ : Թաղուհին ի պատասխանի Ափրիկեցի ցեղապետին նամակին՝ դրկեց Սուրբ գիրք մը ըսելով , « Ահա այս գիրքն է որ ըրած է զԱնդդիա ինչ որ է , երջանիկ եւ բարգաւաճեալ երկիր : »

նոյն իսկ անհաւատ պատմագիրը Հիւմ ստիպուեցաւ այսպէս վկայել. «Թագաւորական իշխանութիւնն էր այնպէս բացարձակ որ ազատութեան պատուական կայծը վառ եւ անշէջ մնացած էր Բիւրիդաններու քով միայն, եւ Անդղիա իւր ազատ հաստատութեանց եւ օրինաց համար պարտական է Բիւրիդաններու:» Բիւրիդանք էին Անդղիոյ եկեղեցւոյն այն մասն որ շատ յառաջ գացին իրենց կրօնական եռանդեան, եւ բարեկարգութեանց համար պահանջումներուն մէջ, եւ երբ 1662ին, Կարողոս Բ. ի բռնաւոր թագաւորին ժամանակ դրուեցաւ օրէնք մը որ կը պահանջէր Բիւրիդաններէն անոնց խղճին հակառակ գործ, մէկ օրուան մէջ 2,000 եկեղեցական պաշտօնեայք հրաժարեցան իրենց պաշտօնէն եւ ամսական ընդունելէ կառավարութենէն, եւ եկեղեցիէն դուրս ելլելով ինկան աղքատութեան եւ նեղութեան մէջ, նախատուեցան եւ արհամարհուեցան: Բիւրիդանք էին այնպիսի մարդիկ որ պատրաստ էին զոհել պատիւ եւ շահ հաւատարիմ մնալու համար իրենց խղճին, այսպիսի մարդիկ որչափ ալ նուազ, եւ որչափ ալ խոնարհ վիճակէ ըլլան, են, ուր որ գըտնուին, «լոյս աշխարհի, եւ ազ երկրի:» Վաշինկդոն առ հայրենակիցս իւր ուղղեալ հրաժեշտի ատենաբանութեան մէջ յայտարարեց թէ Քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը միայն կարող է պահպանել Ամերիկայի ազատ հաստատութիւնները: Այսպէս կը հաւատան Ամերիկայի երեւելի անձինք, բարձրագոյն ատեաններու դատաւորք, նշանաւոր գիտունք եւ ազգին ընտրելագոյն մասը:

Արդ, Հայ երիտասարդք այս վկայութիւնները պիտի ընդունին, թէ Սկեպտիկեաններու վարդապետութեանց պիտի հետեւին: Բոլոր ազգը պիտի ըլլայ ընդ հուսկ՝ ինչ որ են ազգին երիտասարդները: Այս մասին ժամանակաց նշանները լի են խրատական դասերով: Շատ երիտասարդք որ Գաղիերէն սորված են, կը կարդան Գաղիերէն անհաւատական եւ անսլիտան գիրքեր եւ պարբերական հանդէսներ, գրեթէ բնաւ տեղեկութիւն չունին Քրիստոնեայ գիտնոց գործերուն, եւ սա սխալ գաղափարն ունին թէ անհաւատ ըլլալն է ապացոյց քան զայլս առաւել գիտուն ըլլալու: Ամէն կողմէ կը լսուին ձայներ թէ եկեղեցին յարգուելու է իբր կապ ազգային միութեան, մինչ եկեղեցւոյ վարդապետութիւններն եւ արարողութիւններն եւ կղերականք յայտնապէս կը ծաղրուին եւ կ'այպանուին: Ի՞նչպէս կարելի է արգելու անհաւատութեան տարածուիլն ազգին մէջ: Կարելի չէ արգելու անհաւատութիւնը դատապարտելով զայն եւ հակառակելով անոր, ոչ ալ փակելով մեր աշուրները վտանգին դէմ եւ անտարբեր կենալով: Կղերականք կրնան մեծապէս նպաստել անհաւատութիւնն արգելելու իրենց բարուց եւ վարուց մաքրութեամբ, բարեպաշտութեամբ եւ անխոնջ աշխատութեամբ յօգուտ ժողովրդեան, եռանդուն կերպով փոյթ տանելով ազգին մտաւորական, բարոյական եւ կրօնական դաստիարակութեան: Բայց կրօնքը ցուցուելու է այնպէս ինչպէս ուսուցին Քրիստոս եւ առաքեալք: Այն ատեն կրօնքը համաձայն կ'ըլլայ Սուրբ գրոց, ուղիղ բանի, եւ գի-

տութեան: Ուրեմն անոնք որ կ'ուզեն ազատել Հայ ազգն այն ահաւոր չարիքներէն զորս անհաւատութիւնը, եթէ տիրէ ազգին մէջ, անշուշտ պիտի բերէ ազգին դուրսը, թող աշխատին ուսուցանել Աւետարանի ճշմարիտ եւ կենարար սկզբունքներն եւ ցուցնել բուն իրենց վարուց մէջ Քրիստոսի ճշմարիտ պատկերն ծերոց, եւ տղայոց, աղքատաց եւ հարստաց, կրթեալներու եւ անկրթներու. ահա այսպէս պիտի ազատի ազգն, եւ անոր ապագայն պիտի ըլլայ պայծառ եւ փառաւոր:

Ներկայ ժամանակիս մէջ Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդներն են աղքատ: Հայք կարօտ են օգնութեան դաստիարակութիւն ծաւալելու: Ո՞վ պիտի օգնէ այս մասին Հայոց: Միթէ կարելի՞ է օգնութիւն յուսալ օտար անհաւատներէ: Եւրոպացի եւ Ամերիկացի Քրիստոնեայք կը հաստատեն դպրոցներ Թուրքիոյ այլեւայլ կողմերը: Մօտերս Անդրիոյ մէջ Քրիստոնեայ անձերէ ընկերութիւն մը կազմուեցաւ օգնել Հայոց դպրոցներ բանալու: Միթէ լսուած է որ Եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ անհաւատից ընկերութիւն մը կազմուած ըլլայ Թուրքիոյ մէջ կամ որեւիցէ օտար երկրի մը մէջ դաստիարակութեան ծաւալման օգնելու: «Անոնց պտուղներէն պիտի ճանչնաք դանոնք:» Հայերէն ոմանք այս օտար օգնութեան կը հակառակին եւ կը գրպարտեն դայն: Եթէ սիրով չընդունուիր այս օգնութիւնը չչարունակուիր եւ չբազմապատկուիր, բայց եթէ սիրով ընդունուի եւ ծառայէ քաջալերել Հայերն աւելի մեծ ջանքեր ընելու լաւ դպրոցներ հաստատելու, մեծ օգուտ պիտի ընէ Հայազգը ճշմա-

րիտ գիտութեամբ բարձրացնելու եւ բարգաւաճելու, Գերմանացի մեծ պատմագիրը Նիպուր կ'ըսէ. «Ազգերը կը մեռնին եւ կը կորնչին անձնասպանութեամբ:» Հին ազգաց մեծամեծ պետութիւնները մեռան, կորան բարոյական անձնասպանութեամբ: Ազգերէն ոմանք նաեւ հիմա մեռնելու վրայ են իրենց արեան մէջ ընդունելով բարոյական ապականութեան թոյնը: Նայէ Սպանիոյ որ 400 տարի առաջ էր Եւրոպայի հզօրագոյն ազգը: Սպանիոյ թագաւորն էր նաեւ կայսր Գերմանիոյ, կ'իշխէր Իտալիոյ հարստագոյն մասերուն եւ այն երկիրներուն որ կը կոչուին հիմա Հոլանդա եւ Բեղգիա: Սպանիացիք էին որ գտան զԱմերիկա, տիրեցին Ամերիկայի հարուստ երկիրներուն, եւ այն տեղերու հանքերէն եւ վաճառականութենէն կը ստանային անբաւ հարստութիւն: Անատեն Անգղիա էր աղքատ, տկար եւ խեղճ երկիր մը: Բայց հիմա տես Սպանիա որ տեղ չունի Եւրոպայի ժողովներուն մէջ, եւ է աղքատ, տղէտ եւ արհամարհեալ, իսկ Անգղիա Ամերիկայի Միացեալ նահանգաց ծնունդ տալէ ետքը, իւր մեծամեծ դաղթականութիւններովն է հիմա աշխարհի առաջին տէրութիւն իւր հպատակաց բաղմութեան, վաճառականութեան, արուեստից եւ հարստութեան կողմանէ, մինչ Հնդկաստանի մէջ կ'իշխէ աւելի քան 250,000,000 անձանց(*): Ինչէն է այս տարրերու-

(*) Տրէյբլը կ'ըսէ, «Մի՞՞նչ առանց պատճառի է որ Սպանիա տղեղ և ժանտատեսիլ կ'մտաբ մ'եղած է կենդանի ազգաց մէջ և զգուշալի տեսարան աշխարհի...: Աբսոր և գաղթականութիւն զրկեցին զՍպանիա իւր լաւագոյն արիւնէն (որդիներէն), անոր մեծ քաղաքներն եղան աննշան, և աւաններն որ ունէին միլիոն

Թիւնը չկրնար յառաջ դալ բնական պատճառներէ, ինչպէս են հող, կլիմայ եւն . քանզի ասոնք կը մնան անփոփոխ, եւ Սպանիա այս մասին գերազանց է: Այս տարբերութիւնը չկրնար յառաջ դալ նաեւ մտաւորական յաջողակութենէ, քանզի յայտմ եւս Սպանիացիք հաւասար են Անգղիացւոց, եւ ոչ Սպանիոյ մէջ բարձրագոյն դաստիարակութեան պակասութենէ, քանզի ժամանակաւ Սպանիոյ համալսարանք էին գէթ այնչափ համբաւաւոր որչափ էին Անգղիոյ համալսարանները: Ուրեմն ինչ է այս երկու երկիրներուն տարբերութեան պատճառը: Տարբերութեան պատճառը սա է որ երբ Սուրբ գրոց ձայնը լսելի էր Սպանիոյ մէջ, եւ այն երկրին նշանաւոր մարդերէն ոմանք եւ հասարակ ժողովուրդէն շատեր գրկեցին սկզբունքներն կրօնական մեծ բարեկարգութեան որ ժ.Չ. դարուն ծագեցաւ Եւրոպայի մէջ, Սպանիոյ մէջ հաւատաքննութիւնն այս անձանց մէջէն շատերը մահուան դատասպարտեց, եւ ուրիշ շատ անձեր յաքսոր գրկեց, եւ Աստուծոյ խօսքին ձայնն հեղձաւ արեան մէջ, Սպանիա սկսաւ նուազիլ եւ լյնալ, եւ այնպէս մնաց: Բայց Անգղիոյ մէջ, թէեւ հալածանաց տակ եւ նեղութեան եւ վշտաց մէջ, ելան մարդիկ որ ունէին ոչ միայն մարտիրոսական ոգի

մը բնակիչ, հիմա հազիւ կրնան ցուցնել քանի մը հազար բնակիչս (Պատմ. Մտաւորական զարգացման Եւրոպայի, Հատ. Բ. էջ 166, 167): Տես նաև Սէ Տրէյբըր նոյն հատորին է. գլխոյն մէջ ինչպէս կը նկարագրէ Անգղիոյ վիճակն ի սկզբան ժ.Չ. դարուն, երբ կ'ըսէ Սէ «Անասն Անգղիոյ բնակիչք հազիւ կը հասնէին հինգ միլիոնի, և երկիրը շատ վատճար և թշուառ վիճակի մէջ էր:»

այլ եւ մեծ կարողութիւն եւ յաջողակութիւն մեծ եւ փառաւոր յաղթանակներ տանելու Աստուծոյ սուրբ խօսքին համար: Այն մարդիկ ստացան Անգղիոյ համար ազատութիւնը զոր այժմ կը վայելէ, եւ ըրին Անգղիական ազգն ինչ որ է հիմա: Մտաւորական նոր կեանքը զոր ընդունեցաւ Անգղիա՝ էր մասամբ իւրիք սլատճառ, բայց մեծագոյն մասամբ արդիւնք անոր կրօնական նոր կենաց: Անգղիոյ Քրիստոնեայ թագուհին աղէկ ըսաւ Ափրիկեցի ցեղապետին. «Այս գիրքին մէջ (Սուրբ գիրք) տես Անգղիոյ մեծութեան եւ երջանկութեան բուն պատճառը:»

Ահա երկու օրինակներ, ասոնցմէ որոնք պիտի հետեւին Հայք: Պիտի անսան անոնց որ կ'ուզեն լռեցնել Աստուծոյ սուրբ խօսքին ձայնն ծաղրելով եւ մերժելով անոր վարդապետութիւնները, կամ կ'ուզեն հետեւիլ Անգղիոյ ընթացքին, ընելով այն ձայնն (թէեւ անկատար կերպով) կենսատու սկզբունք ազգութեան ոգւոյն մէջ:

«Քեզի ծառայութիւն չընող ազգը ու թագաւորութիւնը պիտի կորսուի:» Ես. 4. 12:

«Ես գիտ փառաւորողները պիտի փառաւորեմ:» Ա. Թագ. Բ. 50:

«Երանի ան թողովուրդին՝ որուն Աստուածը Եհովան է: Սաղմ. ՃԽԳ. 15:

«Եւ աս է յաւիտենական կեանքը, որ ճանչնանք եղ մի միայն ճշմարիտ Աստուածդ, ու Յիսուս Քրիստոսը որն որ դուն խրկեցիր:» Յովհ. ԺԷ. 3:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Հնո-թիւ հարդոյ

(Տես 37 էջ)

Ծննդոց գիրքին առաջին գլխոյն մէջ յիշուած ստեղծագործութեան համառօտ պատմութեան եւ երկրաբանից բացատրութիւններուն կամ ենթադրութիւններուն մէջտեղ զարմանալի համաձայնութիւն կայ : (Տես Միլլէրի «Ապառաժից վկայութիւն» կոչուած գիրքին 179—210 էջերը, Տէյնայի երկրաբանութեան էջ 678 :) Արդի լեզուաբանութիւնն ալ կը հաստատէ ինչ որ ըսուած է Ծննդոց Ժ. գլխոյն մէջ նկատմամբ ծագման մարդկային ազգին այլեւայլ ցեղերուն : (Տես Բոլինարնի «Ծագումն Ազգաց» գիրքին 165—255 էջերը :) Բայց Սուրբ գրոց պատմութիւնը մարդկային ազգին սկզբան վրայ՝ այտնի չի ցուցներ այն սկզբան թուականը, եւ կատարեալ վստահութիւն չի կրնար ընծայուիլ Ծննդոց գիրքին Ե. եւ ԺԱ. գլուխներէն հանուած հետեւութեանց, մանաւանդ որ այն գլուխներուն ժամանակագրութիւնները երբայեցերէն բնագրին, Եօթանասնից թարգմանութեան եւ Սամարերէն օրինակին մէջ շատ տարբեր են իրարմէ : Սա խընդիրը թէ՛ սրչափ ատեն է որ մարդ կայ երկրի վրայ, է այնպիսի խնդիր որոյ լուծումն կրնանք թողուլ գիտութեան հետազօտութիւններուն : Պէտք չէ մոռնալ սակայն թէ՛ ենթադրութիւնք իրողու-

թիւն չեն, թէ ենթադրութիւնք զոր կը հնարեն մարդիկ նկատմամբ ծագման եւ զարգացման քաղաքակրթութեան եւ լեզուաց եւ այլեւայլ ցեղերու տարբերութեանց՝ շատ անստոյգ են, եւ թէ այս բաներուն նկատմամբ կրնայ իւրաքանչիւր ոք կարծել ինչ որ հաւանական կը թուի իրեն:

Անցեալ դարուն մէջ շատ մեծ հնութիւն կը տրուէր մարդոյ Չինաց, Հնդկաց, Բաբելացւոց եւ Եգիպտացւոց ժամանակագրութեանց յենլով, բայց հիմա ընդհանրապէս կ'ընդունուի թէ այն ժամանակագրութիւնք են մեծաւ մասամբ առասպելախառն: Չինացի պատմագիրք առաջին մարդը կը դնէին նախ քան զԿոմիտակիոս 2 միլիոն տարիէն մինչեւ 96 միլիոն տարի առաջ: Բայց Չինաց հաւատարմութեան կամ վստահութեան արժանի պատմութիւնը կը սկսի միայն իբր 2400ին նախ քան զՔրիստոս: (Տես Արկայլի Գուքսին «Նախնական Մարդ» անուն գիրքին 90, 91 էջերը. Պրըճէսի «Հնութիւն Մարդոյ», էջ 118-145:) Գալով Հնդկաց, կ'ըսենք թէ Յոյն մատենագրաց պարտական ենք այն միակ վստահութեան արժանի թուականին համար որ կրնայ դործածուիլ Հնդկական ժամանակագրութեան մէջ: Հնդկաց առասպելները կը խօսին այնպիսի ժամանակի մը վրայ յորում մարդկային կեանքն էր 100,000 տարի, կը յիշեն թագաւոր մը որ ունէր 60,000 որդի, եւ դիւցազուններ որ ունէին երկոտասան դէմք եւ քսան բազուկ, կը յիշեն նաեւ պատմական դարեր որ կը հասնէին միլիոնաւոր տարիներու: (Տես Ալլէնի «Հնդկաստան», էջ 19, 20:) Քաղղէացւոց տարեգ-

բութիւններն կը պարունակեն այլեւայլ հաշիւներ ֆաղդէական ազգին պատմութեան նկատմամբ, եւ այն հաշիւներն 51,000 տարիէն մինչեւ 2,150,000 տարի կը հասնին: Ըստ այս ժամանակագրութեանց ֆաղդէացւոց նախնի թագաւորներէն ոմանք իւրաքանչիւրն 10,000 տարիէ մինչեւ 64,000 տարի տիրած են: Յունական պատմութեան մէջ հնագոյն վաւերական թուականն է առաջին Ողիմպիադն, որ է 776 տարի նախ քան զՔրիստոս: Տրովայի պատերազմը կը կարծուի թէ տեղի ունեցած է Քրիստոսէ առաջ 1265 եւ 1120 թուականներուն մէջտեղ: Ըստ Յունական աւանդութեանց անոնց պետութիւններուն հաստատութեան հնագոյն թուականն էր 18 դար յառաջ նախ քան զՔրիստոս: (Տես Պըրճէսի, «Հնութիւն Մարդոյ», էջ 88—102:)

Գալով Եգիպտական պատմութեան կը գտնենք որ Եգիպտոսի քուրմերն Հնդկաց եւ ֆաղդէացւոց պէս չափազանց հնութիւն չեն տար իրենց ազգին: Սակայն Եգիպտական քուրմերն դից, կիսադից եւ մահկանացու թագաւորաց ժամանակներու նկատմամբ հաշիւներ կու տան որ իրարմէ կը տարբերին, եւ ամենէն երկարն է 48,865 տարի մինչեւ ի ժամանակն Մեծին Աղեքսանդրի: Չաստուած մը թագաւորած է 9,000 տարի: Առաջին մահկանացու թագաւորն էր հաւանականապէս Մենէս, թէ եւ ոմանք առասպելեալ անձ կը համարին զայն: Անոր թագաւորութեան թուականն ասպացուցուած չէ որեւիցէ պատմական յիշատակարանով: Եգիպտական հնութեանց հմուտ նշանաւոր անձ մը, Մր․

Բուլ, կ'ըսէ, «Հնագոյն տարեգիրն, որ Եգիպտական հնութեանց հմուտ բոլոր անձերէ ընդունուած է իրրեւ վաւերական թուական ցուցնող, մնացած է ժե դարէն նախ քան զՔրիստոս, եւ ոչ ոք ըսած է թէ որեւիցէ ժամանակագրական տարեգիր կ'անցնի ի՛ր. դար նախ քան զՔրիստոս:» Պունսըն կ'ըսէ, «Եգիպտոսի վրայ սլաւոնական գրուած մը ամենեւին չունինք:» Պապիրոսի վրայ գրուած ձեռագիրներուն եւ մուսեաներու փաթթուած լաթի կտորներու վրայ չկայ որեւիցէ բան որ լոյս սփռէ Եգիպտոսի ժամանակագրութեան վրայ:

Յիշատակարաններու վրայ երբեմն յիշուած են թագաւորաց անուններն եւ անոնց թագաւորելուն տարին առանց որեւիցէ խօսքի որմէ կարելի է ստուգել ժամանակագրութիւնը: Կ'ըսուի թէ Մանեթովս, Եգիպտացի քուրմ մը, որ կ'ապրէր յերրորդ դարուն նախ քան զՔրիստոս, գտած է ցանկեր բոլոր թագաւորաց զանոնք առնելով հին գրուածներէ, բայց ոչ այն հնագոյն գրուածները մեզ հասած են եւ ոչ Մանեթովսի գրուածները, այլ միայն քաղուածներ զորս կ'ըսեն թէ Մանեթովսի գրուածներէն ըրած են ուրիշ մատենագիրք, զոր օրինակ Յուլիոս Ափրիկանոս որ Քրիստոսէ ետքը երրորդ դարուն մէջ գրեց գիրք մը ժամանակագրութեան վրայ, որ ծանօթ է մեզ իրրեւ մասամբ իւրք օրինակեալ ի Գէորգէ Սինկեղոսէ, Կ. սուլսեցի Յոյն մատենագրէ իններորդ դարուն, Եւսերիոսէ որ կ'ապրէր չորրորդ դարուն, եւ Յովսեպոսէ: Բայց Մանեթովսի ցանկերէն առնուած եւ այս տարրեր հեղինակներէ օրինակուած քաղուած-

ներու մէջ կան շատ մեծ տարբերութիւնք անուանց եւ թուոց թագաւորաց եւ անոնց թագաւորութեան ժամանակներուն, այնպէս որ մեծապէս անատոյգ է թէ ինչ դրած է բուն իսկ Մանեթովս, եւ մեք ոչինչ գիտենք թէ որչափ արժանահաւատ են անոր խօսքերն եւ ինչ արժէք ունին այն հին հեղինակութիւններն որոց վրայ Մանեթովս կը հիմնէ իւր ցանկերը: Ըստ վկայութեան Ափրիկանօսի զոր կը յիշէ Սինկեզոս, Մանեթովս կու տայ 51 տարբեր հարստութեանց անուններ որ կը հասնին մինչեւ 559 թուականը նախ քան զՔրիստոս, եւ այն հարստութեանց ժամանակը միջին հաշուով կ'ըլլայ 5,404 տարի: Բայց Սինկեզոս կ'ըսէ. «Եգիպտացւոց մէջ կայ հին ժամանակագրութիւն, որ ըստ իմ կարծեաց սլատճառ եղած է Մանեթովսի մուտրելուն, եւ կը ցուցնէ 51 հարստութիւն եւն. [որոց առաջին տասնեւհինգն էին աստուածոց հարստութիւնք] եւ ըստ այնմ ժամանակագրութեան մահկանացու թագաւորաց ժամանակը կը սկսի վեշտասաներորդ հարստութեամբ, եւ թէ այս ժամանակը տեւեց միայն 1881 տարի,» այնպէս որ ըստ այն հին գրուածոց Եգիպտական սլատմութեան սկիզբն էր իբր 2045 տարի նախ քան զՔրիստոս: Մանեթովսի ցանկերուն մէջ սլատմուած են զից, կիսազից եւ ոգիներու թագաւորութիւնները նոյն ժամանակի մանրամասնութեամբք որովք կը սլատմուին մահկանացու թագաւորաց թագաւորելու ժամանակները: Կը յիշէ նաեւ ամբողջ հարստութիւններ որ իբր 2000 տարի տիրած են, առանց յիշելու թագաւոր մը յանուանէ:

կը պատմէ թէ Նեղոս մեղր հոսեց տասնեւմէկ օր, եւ թէ եօթանասուն թագաւորաց հարստութիւն մը թագաւորեց եօթանասուն օր միայն: Մանեթովս 5555 տարի կու տայ բոլոր թագաւորութեանց, սակայն այս թագաւորութեանց իւրաքանչիւրին ժամանակները եթէ գումարուին, կ'ելլէ 1849 տարի աւելի:

Նաեւ խնդրոյ տակ է թէ Մանեթովսէ յիշուած հարստութիւնք իրարու յաջորդող հարստութիւնք էին, կամ այն տարբեր հարստութիւններէն ոմանք տիրեցին Եգիպտոսի այլեւայլ մասանց վրայ, մի եւ նոյն ժամանակներ, քանզի բոլոր գիտունք կ'ընդունին թէ կային ժամանակներ յորս Եգիպտոս բաժնուած էր երկու կամ աւելի թագաւորութեանց: Մանեթովսէ յիշուած հարստութիւններէն ոմանց, այսինքն 12—18 երորդ հարստութեանց մէջտեղ գանուող, եւ երկոտասաներորդ հարստութենէն առջի երեք կամ չորս հարստութեանց ըլլալը հաստատող յիշատակարաններ չկան, եւ Ապիդոսի ցանկին վրայ ուր կը յիշուին վաթսուն եւ հինգ թագաւորաց անուններն, ինչպէս կ'երեւի, անոնց յաջորդութեան կարգաւ, ութ եւ տասներորդ հարստութեան առաջին թագաւորը կու գայ երկոտասներորդ հարստութեան վերջին թագաւորին անունէն անմիջապէս ետքը: Ահա այս է Մանեթովսի վկայութեան արժէքը:

Եգիպտական հնութեանց քաջ հմուտ Տոգ. Պրուզը կը կարծէ թէ ութ եւ տասներորդ հարստութիւնն սկսաւ 1558 տարի առաջ նախ քան զՔրիստոս: Ընդունելով թէ Ապիտոսի աղիւսակին մէջ յիշուած վաթ-

սուն եւ հինգ թագաւորներ նախընթաց հարստութեանց կը վերաբերին, այս թագաւորաց կ'ընծայէ 2200 տարի, ենթագրելով թէ մէկ դարու մէջ երեք թագաւորք տիրեցին: Սակայն այս ենթագրութիւնը հաւանական չէ, քանզի եթէ քննենք Հռոմէական պատմութիւնն սկսեալ յ0 դոստոսէ, նախ քան զՔրիստոս 51 տարի, եւ վախճանեալ Հռոմուլոսիւ Օգոստուլեաւ ի Հռոմ յամի Տեառն 476, կը գտնենք թէ 507 տարւոյ մէջ Հռոմայ գահն ամբարձան յիսուն եւ եօթը կայսերք. այնպէս որ իւրաքանչիւր կայսեր իշխանութեան ժամանակն է միջին հաշուով նուազ քան ինն տարի, եւ փոխանակ երեքի մետասան կայսերք տիրեցին մէկ դարու մէջ: Նոյն հաշուով վաթսուն եւ հինգ եգիպտական թագաւորք, փոխանակ 2200 տարւոյ, նուազ քան 600 տարի իշխած կ'ըլլան, եւ եթէ ասոր վրայ աւելցնենք 500 տարի եւս, ինչպէս կ'ընէ Պրուդը Հովիւ թագաւորաց համար (որոց նկատմամբ պատմական յիշատակարան չկայ, եւ որոց շատեր վերոյիշեալ տարիներուն կէսէն աւելի ժամանակ չեն ընծայեր, եւ այլք բոլորովին կը մերժեն Հովիւ թագաւորները) ամբողջ գումարը կ'ըլլայ 2658 տարի նախ քան զՔրիստոս մինչեւ սկիզբն Մենէսի թագաւորութեան:

Եգիպտական հնութեանց հմուտ գիտնոց հաշիւներուն մէջ մեծ զանազանութիւնք կը ցուցնեն թէ որչափ անստոյգ են հիմունք որոց վրայ կը հաստատուին այն հաշիւները: Անոնցմէ ոմանք մեծապէս սխալ ըլլալու են: Ունինք պատմութեան լոյսն որ կը ծագի պայծառ իբր 2000 տարւոյ ժա-

մանակի վրայ նախ քան զՔրիստոնէական թուական : Անկէ առաջ կայ վեց կամ եօթը դարի միջոց մը որոյ վրայ աւելի աղօտ է մեր լոյսն , եւ անկէ աւելի առաջ բոլորովին խաւար կը պատէ , միայն թէ այս ժամանակին վրայ այն լոյսն ունինք որ կու գայ Երրայական զիրքերէն , եւ ոչ ուրիշ ազրիւրէ : Սակայն այն տեղեկութիւնն զոր կուտան մեզ Երրայական զիրք կը հաստատուի բոլոր ազգաց արժանահաւատ աւանդութիւններով : Չկայ որեւիցէ բան արժանի պատմական վկայութիւն կոչուելու , որ կը տանի զմեզ Եզխատական , կամ Քաղղէական , կամ Հնդկական եւ կամ Չինական պատմութեան մէջ աւելի հեռուն քան այն թուականն զոր ամենէն արժանահաւատ Յոյն մատենագիրք , ինչպէս են Երատոսզենէս եւ Ապոլոդորոս , կու տան Մենէսի ժամանակին , այսինքն 2700 տարի նախ քան զՔրիստոս , եւ այս թուականն ըստ ընդհանուր ընկալեալ ժամանակագրութեան Եօթանասնից թարգմանութեան , էր աւելի քան 400 տարի յետոյ քան զՋրհեղեղն Նոյի , իսկ ըստ Դիլէնտորֆի եւ Մաիի տպագրութեանց Եօթանասնից թարգմանութեան 570 տարի ետքը : (Տես Պրըճէսի «Հնութիւն Մարդոյ» , էջ 48—84 :

Բոլինսըն իւր «Ծագումն Ազգաց» անուն զիրքին մէջ կը քննէ Մարիէղի , Լընորմանի , Լերսիոսի , Պունսընի , Պրուզի , Բուլի , Ուիլքընսընի , Օուէնի եւ այլոց կարծիքներն նկատմամբ Եզխատական ժամանակագրութեան , եւ կը ցուցնէ թէ Եզխատական հնութեանց հմուտ նշանաւոր գիտուններէն Մարիէղ է միայն որ շկարծեր թէ Մանեթովս

իւր թագաւորաց ցանկին մէջ կը յիշէ այլեւայլ ժամանակակից հարստութիւններ: Բոլինսըն կը համարի թէ Եգիպտոսի մէջ հաստատուն միասլետութեան սկիզբն եղած է նախ քան զՔրիստոս 2450 եւ 2250 տարիներուն մէջտեղ, կամ, ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան Սուրբ գրոց, ջրհեղեղէն ետքն 800 եւ 1000 տարիներուն մէջտեղ: Ըստ նոյն հմուտ հեղինակին Բարեւազեոց քաղաքակրթութեան սկիզբն եղած է իրր 2500 տարի առաջ նախ քան զՔրիստոս, իսկ Փիւնիկեցեոց քաղաքակրթութեան սկիզբը կը տանի Բոլինսըն մինչեւ 16երորդ դար նախ քան զՔրիստոս: («Մագուսն Ազգաց», էջ 15—52, 41, 64, 65, 147—161:)

Բայց ինչպէս վերն ըսինք թող գիտունք լուծեն մարդկային ազգի հնութեան խնդիրը որչափ կը ներեն հետազօտութիւնք: Սուրբ գիրք չտրուեցաւ մարդոց սորվեցնելու ժամանակադրութիւն կամ բնական գիտութիւն, եւ Սուրբ գրոց յայտնութիւնն նկատմամբ յաւիտենական կենաց գիտութեամբ Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի՝ շեղձանիր պատմութեան կամ բնական գիտութեան ստույգ հետազօտութիւններով:



Անգղիոյ առաջին պաշտօնեայն Մր. Կլատսթոն անուանի է ոչ քաղաքադիտութեամբ միայն, այլ եւ բազմապիսի եւ խորին հմտութեամբ: Աշխարհի վրայ չկայ մարդ որոյ կարծիքը կրօնական եւ ազգաց երջանկութեան վերաբերեալ խնդրոց վրայ աւելի մեծ յարգ ունենայ քան այս մարդուն կարծիքը: Իբր երկու տարի առաջ Մր. Կլատսթոն գնաց Սկովտիա, եւ էտինպուրի քաղաքը խօսեցաւ ճառ համալսարանին 5,000 ուսանողաց, որոց իբր 700ը կը պատրաստուէին Աւետարանի քարոզչութեան: Հեանեալ յօդուածը քաղուած է այն ճառէն:

«Կը գտնուին մարդիկ որ կը կարծեն թէ ժողովուրդի մը կրօնական շահերը չեն այնքան իրական եւ ոչ այնքան կարեւոր որչափ անոր նիւթական շահերը: Ուրիշները կը կարծեն թէ կրօնական խնդիրներ այնպէս դժուարաքննելի են, որ անոնց վրայով ստոյգ բան մը ըսել անկարելի է: Պարօնայք, որովհետեւ շատ տարիներ ապրած եմ եւ շատ ծանօթ եմ թէ գործնական բաներու եւ թէ վերացեալ խնդիրներու, այս երիտասարդաց բազմութեան առջեւ կ'ուզեմ խօսիլ այն անձանց բարձր պաշտօնին վրայ որոնք իրենք զիրենք Քրիստոնէական կրօնքին սկզբունքները քարոզելու, բացատրելու եւ գործադրելու կը նուիրեն: Այս պաշտօնը ներկայ ժամանակիս մէջ անտարակոյս շատ դժուար է, բայց նոյն իսկ այն դժուարութիւններուն պատճառաւ այն պաշտօնին յարգը

աւելի է: Ձեզի համար հարկաւոր է ոչ միայն արտաքին յարձակողներու դէմ կռուիլ որոնք իրենց մտաւոր ձիրքերովը եւ իրենց բարձր պատուովը անուանի են, հասպ ուրիշ աւելի դժուար ձեռնարկութիւն մը կատարելու էք, այսինքն դուք ձեզի համար քննելու էք Քրիստոնէական հաւատալիքն եւ աւանդութիւնները որոնց մէջ դաստիարակուած էք:

Այս սաշտօնին մէջ ձեզի համար սորվելու շատ բաներ կան, բայց կան նաեւ բաներ զորս մտքէ հանելու էք: Յայտնի է որ այսպիսի անկողմնակալ քննութիւններ աշխատութիւն կը պահանջեն, դժուարութիւններ կը պատճառեն, երբեմն նաեւ տարակոյս կը ծնանին, բայց ապահով եղէք թէ անոնք որ կ'ըսեն թէ Քրիստոնէական կրօնքին դէմ մտաւոր կռիւր վաստկուած է, շատ կը խաբուին: Թէ որ այսպէս ըլլար, անատեն ես ալ կը համաձայնէի այն խօսքին թէ երկայն ատեն պիտի չըկրնանք վստահիլ անուս ժողովրդեան, եւ ոչ մեր Քրիստոնէական հաստատութիւններուն: Բայց կը հաւատամ թէ քաղաքակիրթ աշխարհք մերժած չէ Քրիստոնէութեան կենսական ոգին, ոչ ալ անոր գլխաւոր վարդապետութիւնները. բայց թէ որ քաղաքակիրթ աշխարհք իրօք մերժէ այս բաները, անատեն աշխարհիս քաղաքակրթութիւնը պիտի սկսի խնալ:

Արդարեւ Քրիստոնեաները դեռ շատ անկատար են, բայց եւ այնպէս Քրիստոնէութիւնը աշխարհիս գլուխը կը կենայ: Իբրեւ գլխաւոր զօրութիւն կը կառավարէ աշխարհք, եւ զանի գերազանցել

ջանացող ուրիշ դրութիւններէն եւ ոչ մէկը ինք-
զինք կարող ցուցուցած է անոր տեղը բռնելու :

Ներկայ ժամանակիս մէջ Քրիստոնէութիւնը
սրաչտօպանել աւելի դժուար կ'ըլլայ, վասն զի նախնի
եկեղեցւոյ կողմէն Սուրբ գրոց տրուած բոլոր
մեկնութիւններն ալ շէն կրնար զօրել, անոնցմէ
ոմանք շխտակ շէն, եւ պէտք է որ փոխուին, որպէս
զի ներկայ դարուս հետազօտութիւններուն հա-
մաձայնին : Սակայն համոզուած եմ որ, ինչպէս որ
դժուարութիւնները կ'աւելնան, նոյնպէս անոնց
յաղթելու միջոցները կ'աւելնան, եւ թէ երբէք
եղած շէն աւելի նպաստաւոր առիթներ բացատ-
րելու այն բարձր ճշմարտութիւնները, որոնք այս
եւ հանդերձեալ աշխարհքին մէջտեղի յարաբերու-
թիւնները կ'որոշեն :

Որովհետեւ շէնք կրնար խոյս տալ Քրիստոնէ-
ութեան հակառակ ելլող զօրութիւններու դէմ
կռուելէ, կ'ուզեմ խօսիլ ձեզի քիչ մը թէ ինչ ոգ-
ւով այն զօրութիւններուն դէմ ելլելու ենք : Պէտք
է որ այն հակառակ կեցող զօրութեանց դէմ ել-
լենք **ազնու** նաեւ **չբռնչեաց** ոգւով : Յաւալի է որ
ներկայ ժամանակիս մէջ խնդիրները շատ աճա-
սարանօք քննելու եւ որոշելու սաստիկ միտում
մը կայ, որ յիմարական սնապաշտութեան չափ
հակառակ է առողջ բանին : Տեսակ մը փիլիսոփա-
յութիւն երեւան ելած է, որ կը պարծի թէ մէ-
կէն ընդհանուր գիտութեան սահմանները հասաւ,
եւ որչափ կրնայ անյապաղ կը հետեւցնէ թէ գի-
տութեան վրայով ամէն բանի վերահասու եղած է :
Զարմանալի է որ ոմանք, երբ նիւթական աշխար-

Հիս վրայով տեղեկութիւն մը կը ստանան, կը կարծեն թէ ալ բողոքովին կարող են այնպիսի խնդիրներ լուծելու որ զուտ բարոյական են: Ոմանք հակամիտութիւն մը կը ցուցնեն ճշմարտութիւն մը զգուշութեամբ եւ անկեղծաբար քըննելէն եւ իրենք զիրենք անոր տալէն աւելի անոր վրայ տարակուսելու: Ի՞նչպէս դէմ ելլելու ենք այս հակամիտութեան որ զմարդ անհաւատութեան կը տանի: Անհաւատութեան անհիմն փաստերը բնորոշելու չենք, այլ սահանջելու ենք որ անհաւատք իրենց հաստատածը ճշդիւ բացատրեն, եւ համոզիչ պատճառներ ցուցնեն: Թող տալու չենք որ անհաւատը յառաջ երթայ իր ամէն մէկ քայլը չհաստատած. պէտք է որ անոր խօսքերը անցեալին պատմութեանը հետ համաձայն ըլլան, եւ ցուցնելու է թէ ինչ բան կրնայ դնել Քրիստոնէութեան վարդապետութիւններուն տեղ:

Երբ կը պնդէ թէ մաքուր բարոյականութիւնը Քրիստոնէութեան պտուղը չէ այլ քաղաքակրթութեան, մենք սահանջելու ենք անկէ թէ, ինչո՞ւ համար այս մաքուր բարոյականութիւնը այն երկիրներուն մէջ միայն զարգացաւ ուր Քրիստոնէութիւնը կը տիրէ, եւ ինչու համար հին քաղաքակրթ ազգերը իրենց մտաւորական ուժը կորսընցնելէն առաջ անգամ սկսան բարոյապէս խնայ:

Երբ մեզի կ'ըսեն թէ գերագոյն էակը մենէ այնպէս բարձր է որ մարդոց համար պարապ բան է անոր վրայով կատարեալ ծանօթութիւն մը ստանալու յուսալ, ստիպենք զանոնք որ ցուցնեն մեզի թէ աշխարհիս վրայ որչափ բաներ կան ո-

րոնց վրայով կատարեալ տեղեկութիւն ունին։
 Երբ կ'ըսեն մեզի թէ որովհետեւ մարդկային
 միտքը յառաջ կ'երթայ, Քրիստոնէութեան հին
 վարդապետութիւններովը չի կրնար գոհ ըլլալ,
 անոնց կրնանք սրտասխանել. Անտարակոյս դի-
 տութեան քանի մը ճիւղերուն մէջ մեծ յառաջադի-
 մութիւն կայ, բայց բարոյականութեան հիմնական
 սկզբունքները ամէն դարու համար միեւնոյն են։»

ՇԵՔԱՆՈՍ ՄԸ ԻՆՁ Կ'ԸՍԷ

Հետեւեալը Շանկհայի «Շիմբաօ» անուն Չինե-
 րէն լրագրին մէջ (1878) հրատարակուած յօդուա-
 ծի մը թարգմանութիւնն է։

«Թշուառութեան մէջ գտնուողներուն օգնել,
 եւ վշտացեալները մխիթարել անտարակոյս նշան է
 վեհանձնութեան։ Քանի մը տարի շարունակ տեւող
 երաշտութիւնը անասլատ դարձուցին Շանդունկի,
 Շանսիի, Հոնանի, Շէնսիի եւ Չիհլիի գաւառները։
 Գուանդունկի եւ Չիհլիի մէջ պատահեցան նաեւ
 ողողմունք։ Թումբեր պատահեցան, ամբարտակ-
 ներ լիւան, եւ ջուրը յորդելով ապականեց նոր
 հասած արտերը։ Այս պատճառաւ ժողովրդեան
 աղքատագոյն մասը չկրնալով իր ապրուստը հոգալ,
 ի չքաւորութենէ եւ ի սովոյ ստիպեալ ասդին
 անդին ցրուեցան։ Յիսուսի կրօնքը դաւանող քա-
 րողիչք ժողովրդեան տառապանքն իրրեւ իրենց
 եղած համարեցան, եւ աղդու կերպով շարժեցին
 իրենց հաւատակիցներն առատ հանգանակութիւննե-

րով որչափ հնար էր դարմանել մեր ժողովրդեան աղետից: Աւելի քան 50,000 լիրայի հանդանակութիւն մը ընդունեցաւ Անդղիայէն, Ճարոնէն, Սինկաբուրէն եւ Չինաստան բնակող օտարականներէ, եւ այս ստակն ամբողջ բաժնուեցաւ յօգնութիւն կարօտելոց: Եղան նաեւ միտիոնարք որ սովալլուկ մարդոց օգնութիւն բաշխելու համար անձամբ գացին Շանդունկ, Շանսի եւ Հոնան գաւառները, սաստիկ անձրեւներու եւ դառնաչառնէ հողմոց նշաւակ ըլլալով, եւ ոմանք սաստիկ աշխատութեանէ կորուսին իրենց կեանքը: Բայց այս բարերար անձինք չվախցան ոչ դժուարութեանէ եւ ոչ խակ մահուանէ, եւ այս վայրկենիս կան ուրիշներ որ պատրաստ են մեռնողներուն տեղն անցնիլ եւ յառաջ տանել գործը: Արդարեւ դժուարին է մարդոց այս աստիճան անձնուրացութեան հասնիլ, բայց եւ այնպէս Յիսուսի կրօնքը կը ցուցնէ այս անձնուրացութեան անթիւ օրինակներ, որք յայտնի ըրած են թէ Յիսուսի կրօնքը զայն գաւանդողներուն սիրտերուն մէջ ինչ աստիճան մաքրութիւն եւ ուղղութիւն յառաջ կը բերէ:»

«Ուրեմն ոչ միայն զարմանանք, այլեւ շնորհակալ ըլլանք այն մեծ բարերարութիւնը ցուցնող անձանց, որոց անձնուրացութիւնը եւ մարդասիրութիւնն այսչափ ջանքերով յայտնի եղան: Գովենք նաեւ Յիսուսի վարդապետութեան խորին ազդեցութիւնը որ այնպիսի ազնիւ գործեր յառաջ կը բերէ: Այս յօդուածը հրատարակեցինք որպէս զի 'ծովերուն մէջ տեղ' գտնուող բոլոր արդարասէր եւ ողջամիտ անձինք դիտնան այս բաները:»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

| | |
|---|--------|
| | էջ |
| «ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» | 5—7 |
| ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ ԳՐԲՈՒԿԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ | 7—12 |
| Մէթոտի վարդապետութիւնը | 7 |
| Մարդկային սեռին ընդհանուր զարգացման նկարագրերը զոր կ'ընէ Մէթոտ | 7—11 |
| «Լուսաւորութեան Բանանն» ըստ Մէթոտի կամ «Յառա- ջադիմութիւնը գիտութեամբ» | 11, 12 |
| ՀԵՂԻՆԱԿ ՄԷԹՈՏԻ | 13—15 |
| ԳԻՏՆՈՅ ԵՐԵՒՈՅԹ | 15, 16 |
| ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՒ ՍԽԱԼՄՈՒՆԲ | |
| Ա. ԿԵՆՆԻՆԻՆԻ ԵՒ ՄԷՆԵՆԻՆԻ | 16—24 |
| Մէթոտի հեղինակը չորոշէր առողջ տրամաբանութիւնն յայնմանէ որ անհիմն է | 16—18 |
| Մէթոտի հեղինակը «վերացական» և «իրական» բառերուն վրայ շատ յանձնապատան և շփոթ կերպով կը խօսի | 18—21 |
| Չի կրնար ըլլալ գիտութիւն առանց տրամաբանութեան և ոչ տրամաբանութիւն առանց հաւատոյ | 21—24 |
| Բ. ՏՆՆԻՆԻ ԵՒ ՄԷՆԵՆԻՆԻ | 25, 26 |
| Գ. ՀՆՆԻՆԻ ԵՒ ՄԷՆԵՆԻՆԻ | 27—37 |
| Տէնդէրայի զողիակոսը | 27—29 |
| Հէքէլի և Լայէլի կարծիքները | 29—36 |
| Ուրիշ նշանաւոր երկրաբանից վկայութիւնները | 36, 37 |
| Դ. ՆՆՆԻՆԻ ԵՒ ՄԷՆԵՆԻՆԻ | 37—47 |
| Առաջին մարդն ըստ հեղինակին Մէթոտի | 37 |
| Սուրբ գիրք ոչինչ կը սորվեցնէ մեզ նկատմամբ մարդու ստեղծուելուն եղանակին | 38—40 |
| Մեծ տարբերութիւն կայ ի մէջ մարմնոյ մարդոյ և մարմնոյ այն անասնոց որ նմանազոյն են մարդոյ | 40 |
| Մարդ անասնման ընդունակութիւն ունի ինչպէս բարձրա- նալու նոյնպէս և իյնալու | 41—43 |

| | |
|--|-------------|
| Որևիցէ ապացոյց չկայ թէ մարդ սերած է կապիկէ կամ ուրիշ որևիցէ անասունէ և թէ մարդ իւրն է ք մար- դակեր | Էջ 43—47 |
| Ե. Յարգելի Գրեգորիոս | 47—59 |
| Մէծոտի հեղինակն երբեմն սխալ կը հասկնայ Տրէյքլըրի միտքը | 47—50 |
| Մէծոտի և Տրէյքլըրի տեսութիւններն մարդկային ազգին յառաջադիմութեան նկատմամբ | 50—57 |
| Տրէյքլըր կը ցուցնէ թէ հաւատք հարկաւոր է բարձրագոյն յառաջադիմութեան համար | 57—59 |
| Զ. Գրեգորիոս | 59—79 |
| Երբէք տեսնուած չէ ազգ կամ քաղաք առանց կրօնական պաշտաման | 59 |
| Ուստի յառաջ եկած է կուսակաշտութիւնը | 60 |
| Վէտաներու նախնական վարդապետութիւնն է Միութիւն Աստուծոյ | 61—63 |
| Պատմութեանց սկիզբը կը տեսնուի հաւատք ի մի Աստուած | 64 |
| Պրոֆըր մարդկային ազգի բոլոր ցեղերուն մէջ հետզհետէ կորոյս իւր բարձր ղիբքն և առաւ ստորին ձև մը | 64—68 |
| Բանականութիւնը կը սորվեցնէ խոհուն մտաց թէ կայ Աստուած | 68—72 |
| Տակաւ զարգացման անաստուածական զրութիւն մը չի կրնար բացատրել կենաց սկիզբը | 72—75 |
| Անասունը ինչ որ կ'ընեն հիմա նոյնը կ'ընէին, որչափ ծանօթ է մեզ, ի սկզբանէ ժամանակաց | 75, 76 |
| Ամէն զարու մէջ և ամէն տեղ մարդիկ հաւատացած են հանդերձեալ կենաց | 77—79 |
| Է. Քրիստոս | 79—110 |
| Տրէյքլըրի զաղափարը Քրիստոնէութեան վրայ | 79 |
| Գաղափարը զոր կու տայ Մէծոտի հեղինակը Քրիստոսի և Քրիստոնէութեան վրայ | 80—83 |
| Վիշնուի առասպելեալ մարմնառութիւնը որոց նմանցնել կ'ուզէ Մէծոտի հեղինակն աստուածային մարմնա- | |

[42.]

A 15/104

| | |
|--|---------|
| ուծիւնն յանձին Յիսուսի Քրիստոսի Եզանակը որով կ'ուսուցանէր Քրիստոս, յատուկ է բուն խակ Քրիստոսի | 90 |
| Եկեղեցեաց մէջ մուտ գտած ոչ-Քրիստոնէական գաղա- փարներ և արարողութիւններ չեն փաստ հակառակ Աւետարանի որ կը դատապարտէ զանոնք | 91—93 |
| Տրէյբըր կը ցուցնէ Թէ ի սկզբան Քրիստոնէութիւնը որ- չափ տարբեր էր հեթանոսութենէ | 94—96 |
| Տրէյբըր կը ցուցնէ Թէ ինչպէս ապականեցաւ Քրիստոնէ- ութիւնը և ինչ գէշ ազդեցութիւն ունեցաւ վանական դրութիւնը | 96—100 |
| Տրէյբըր կը նկարագրէ Եւրոպայի մէջ արձնութիւնն ընդ- ղէժ Իտալական դրութեան | 100—102 |
| Բարեկարգութեան արդիւնքը | 102—110 |

Ե Զ Բ Ա Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

| | |
|--|----------|
| Ողջամիտ Հայոց համար խորին ուշադրութեան արժանի խնդիրներ | 111—113 |
| Լոկ բնական գիտութիւնը կարող չէ նորոգել զմարդ | 113, 114 |
| Քրիստոնէութիւնն իւր Հիմնադրին անձին և օրինակին մէջ ունի և կը ցուցնէ մնայուն սկզբունք մը նորոգութեան | 114 |
| Նշանաւոր անձանց վկայութիւնն ի նպաստ Քրիստոնէ- ութեան | 115—117 |
| Թէ ինչպէս կարելի է արգելուլ անհուատութիւնը | 118 |
| «Անոնց պտուղներէն պիտի ճանչնար զանոնք» | 119 |
| Ազգերը կը կորնչին բարոյական անձնասպանութեամբ | 120—122 |

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

| | |
|-----------------------------------|--------|
| Հեութիւն մարդոյ | 1—9 |
| Մբ. Կլատսմոնի մէկ տտենախօսութիւնը | 10—14 |
| Հեթանոս մը ինչ կ'ըսէ | 14, 15 |

Վ Բ Ի Պ Ա

էջ 44 տող 43 ՔԱՆԱՆ
 » 99 » 25 Ե.
 » 443 » 30 թիւիցը



